

VIII.

**NDH: unutarnji
problemi i unutarnja politika**

Uz probleme sa svojim stranim pokroviteljima, Njemačkom i Italijom, novoformirana NDH bila je suočena i s nesavladivim unutarnjim problemima. Tri su bila primarno političke naravi: odluka kakav će se politički sustav ustrojiti u državi i koja će skupina oformiti vladu; definiranje hrvatskoga „etničkog i povijesnog” teritorija i pitanje gdje povući istočnu granicu, na rijeci Drini ili negdje drugdje; i naposljetku, formuliranje politike prema nehrvatskom dijelu stanovništva. Njega su sačinjavali Srbi, uglavnom pripadnici Srpske pravoslavne crkve (oko 30%), folksdojčeri (2,5%), Židovi i Romi (manje od 1%), i nekoliko drugih manjina. Muslimani u BiH (oko 15%) bili su posebna kategorija, jer oni tada još nisu bili oformljeni kao zasebna nacionalna grupa.

Pavelić je zapravo već unaprijed bio donio odluke o svim tim pitanjima. Kako Nijemci mandat za formiranje vlade nisu uspjeli povjeriti Mačeku, podršku od obiju sila Osovine i prigodu da provede svoje planove u djelo dobio je Pavelić. On i malena skupina ustaša formirali su vladu nove države i preuzeli sve ovlasti koje su im sile Osovine bile voljne prepustiti. Uveli su režim po ugledu na nacizam i fašizam, a njemačkoj manjini, pod pritiskom Njemačke, dali status države u državi. BiH uključili su u NDH i, uz odobrenje Njemačke, istočnu državnu granicu povukli na rijeci Drini. Bosanskohercegovačke Muslimane smatrali su integralnim dijelom hrvatske nacije i otišli tako daleko da su ih prozvali, u Starčevićevu stilu, najčišćim dijelom ili „cvijetom” hrvatske nacije. Srbe, Židove i Rome stavili su izvan zakona i pokušali ih eliminirati iz stanovništva NDH. Svako od tih „rješenja” bilo je, međutim, bremenito problemima bez kraja i konca.

Uz te političke probleme, nova država bila je opterećena i krajnje teškom ekonomskom situacijom. NDH je bila na niskoj razini gospodarskog razvoja: s izuzetkom mirnodopskih vremena i godina najboljih žetvi, nije bila u stanju proizvesti dovoljne količine hrane za svoje potrebe, a problem su bile i izražene regionalne razlike u pogledu proizvodnje hrane. Zbog rata, poljoprivredna i industrijska proizvodnja bile su jako smanjene. Mnoga trgovačka i industrijska poduzeća ostala su bez svojih vlasnika i uprava zbog antižidovskih i antisrp-

skih mjera, što je negativno utjecalo na proizvodnju, to jest još više je smanjilo. Bilo je poteškoća u vanjskoj trgovini, troškovi rata bili su sve veći, davanja za uzdržavanje njemačkih i talijanskih snaga na hrvatskom teritoriju bila su golemo, a inflacija je neobuzdano rasla (vidi 14, 15. i 16. poglavlje).

Uz to, ni tri mjeseca nakon proglašenja nove države počeo je oružani otpor protiv ustaškog režima i stranih okupatora predvođen djelomično KPJ (partizani), a djelomično srpskim nacionalistima (četnici). Problem oružanog otpora na teritoriju NDH i mjere sila Osovine i ustaškog režima protiv njega ovdje ćemo ukratko razmotriti da bismo pokazali kako su utjecali na odnose ustaške države s njenim stranim pokroviteljima i na unutarnju politiku u NDH.

USTAŠKI POKRET I NJEGOV PROGRAM

Kao što smo vidjeli, njemački agenti uprizorili su proglašenje NDH 10. travnja 1941, istoga dana kad su njemačke trupe ušle u Zagreb. Pavelić i drugi ustaški emigranti vratili su se iz Italije u glavni grad 15. travnja. Prema ustaškim izvorima, iz logora u Italiji u Hrvatsku se vojnim kamionima, koje im je na raspolaganje stavila Italija, vratilo oko 200 uniformiranih ustaša, dok ih je prema njemačkim izvorima bilo oko 300.¹

Druga skupina ustaških emigranata, između 500 i 600 ljudi, vratila se u domovinu koncem svibnja 1941. godine. S njemačkim dopuštenjem i pod njemačkim nadzorom, oni su u Beču neposredno prije i za vrijeme njemačkoga napada na Jugoslaviju u travnju 1941. bili organizirali Hrvatsku legiju. Legija je bila sastavljena od Hrvata iz raznih dijelova Europe koji su bili pod njemačkom kontrolom, ali nakon što se vratila u Hrvatsku novačenje je prestalo. Neki pripadnici Legije uzeti su u žandarmeriju i vojsku NDH, ali su drugi otišli svojim kućama. Kako se čini, razlog za to bio je što najuži krug ustaša koji se vratio s Pavelićem u njih nije imao povjerenja.²

Veliki broj važnih ustaških emigranata koji su se u vrijeme napada Osovine na Jugoslaviju nalazili na teritoriju Velikonjemačkog Reicha i Mađarske – Andrija Artuković, Branko Benzon, Marko Došen, Vjekoslav Luburić, Ivan Perčević i Vilko Rieger – vratili su se u Hrvatsku pojedinačno. Pavelić je u njih imao povjerenja i oni su u ustaškom režimu sudjelovali kao pripadnici njegovog najužeg kruga.

Iako je Hrvatska bila pod sve većim utjecajem nacizma i fašizma koji je jacio u Europi, ustaški pokret u zemlji u kasnim tridesetim godinama doživio je skroman porast. Velika većina Hrvata i dalje su bili pristaše Mačeka i HSS-a. Ta je podrška, iako je nakon kolovoza 1939. nešto oslabila, ipak i dalje bila vrlo stabilna. O broju zaprisegnutih ustaša unutar Jugoslavije prije travnja 1941. nema odgovarajućih informacija. Objavljivanje takvih podataka nije se ni moglo očekivati od Ustaškog pokreta ili – nakon 10. travnja – ustaških vlasti, jer bi otkrivenje koliko je ta grupa malena i kako je neutemeljeno njihovo polaganje prava da oni predstavljaju hrvatski narod. Prema Arthuru Haeffneru, koji je imao

izvršne kontakte s političkim krugovima u Zagrebu, broj domaćih zaprisegnutih članova Ustaškog pokreta u vrijeme proglašenja NDH iznosio je oko 900. Prema procjeni samih ustaša, broj njihovih simpatizera iznosio je oko 40.000.³

Pavelić je program ustaške organizacije objavio još 1933. godine.⁴ U ideološkom smislu, program nije bio originalan. Sadržavao je komponente iz raznih izvora: ekstremnog frankovačkog hrvatskoga nacionalizma, nacizma i fašizma, katoličke klerikalne autoritarnosti, i ideje HSS-a. Program se sastojao od sedamnaest načela, od kojih su neka nakon proglašenja NDH dopunjena amandmanima. Prvih sedam načela opisuju hrvatsku naciju, njeno ime i domovinu, te jedinstvo hrvatskih zemalja. Pavelić je tvrdio da su Hrvati oduvijek slobodni, da hrvatska nacija ima velike političke sposobnosti i organizacijsku tradiciju, i da hrvatska državnost postoji bez prekida gotovo od trenutka kad su Hrvati stigli u svoju današnju domovinu. Posljednje tvrdnje jako je naglašavao, kao što su činili i mnogi drugi hrvatski političari i povjesničari, iako je Hrvatska od svog stupanja u uniju s Mađarskom 1102. i izbora Habsburgovaca za vladajuću dinastiju 1527. zapravo imala samo ograničenu, formalnu državnost, a ne istinski nacionalni suverenitet. Ideja neprekinute državnosti bila je dakle više mit nego stvarnost, i sastojala se u prvom redu od koncepta hrvatskoga prava na državu. Usprkos tome, igrala je važnu političku i psihološku ulogu u hrvatskoj povijesti i dala Hrvatima važan obrambeni politički instrument.

U osmom načelu, koje je nakon 1941. modificirano, postulira se da je hrvatski narod revolucijom ponovo ustanovio suverenu NDH. Proklamira se hrvatski suverenitet nad „neprekidnim nacionalnim i povijesnim teritorijem” i prava na njega, i deklarira da međunarodne ili ustavne obaveze preuzete u prošlosti hrvatsku naciju ne obavezuju ako nisu u skladu sa Sedamnaest načela.

U devetom načelu postulira se sreća i probitak hrvatskoga naroda i svakog pojedinog Hrvata i proklamira da se to može postići samo u nezavisnoj hrvatskoj državi koja „ne smije i ne može biti sastavnim dijelom u nijednom obliku ni jedne druge državne tvorevine”.

Deseto načelo glasi: „Hrvatski narod ima svoje vrhovničko pravo (suverenitet), po kome on jedini ima vladati u svojoj državi i upravljati sa svim svojim državnim i narodnim poslovima.” Jedanaesto načelo razrada je te ideje: „U hrvatskim državnim i narodnim poslovima u NDH ne može odlučivati nitko, tko nije član hrvatskog naroda. Isto tako ne smije o sudbini hrvatskoga naroda i hrvatske države odlučivati ni jedan strani narod ni država.” Tim dvama načelima Pavelić je iz političkog života u Hrvatskoj isključio Srbe kao i većinu nacionalnih manjina. Usprkos tome, kao što smo već pokazali, njemačka manjina u Hrvatskoj uživala je poziciju države u državi. Slovačka manjina također je imala privilegiran položaj.

Najvažnija ideja u dvanaestom načelu bila je da je „seljaštvo temelj i izvor

svakog života, pa prema tome i prvi nositelj svekolike političke moći u hrvatskoj državi." To je načelo uzeto od HSS-a, ali dok je ovaj zastupao prozapadne demokratske stavove da seljaštvo zastupnike treba birati na slobodnim izborima, ustaše su opće izbore ismijavali kao političku lakrdiju. Umjesto toga, zastupali su ideju da politički vođa koji djeluje u interesu naroda može postati nacionalni vladar i bez općih izbora, a tvrdili su da je Pavelić takav vođa. Načelo karizmatičnog vođe bilo je sastavni dio ustaške ideologije i prakse.

U trinaestom načelu tvrdilo se da su sva materijalna i duhovna dobra u hrvatskoj državi vlasništvo naroda, i da samo narod ima pravo upotrebljavati ih i raspolagati njima, pa je privatna trgovina šumskim i mineralnim resursima bila zabranjena. U pogledu sredstava za proizvodnju, ustaški program slijedio je fašističku i nacističku ideologiju. Što se tiče vlasništva poljoprivrednog zemljišta međutim, ustaše su preuzele ideje iz hrvatske i južnoslavenske tradicije koja se bila razvila pod utjecajem akutne agrarne prenaseljenosti. Vlasništvo nad poljoprivrednim zemljištem trebalo je biti ograničeno na seljačka gospodarstva koja tu zemlju i obrađuju.

Četrnaesto načelo postuliralo je uzvišenost rada i dužnosti („temelj svake vrijednosti jest samo rad, a temelj svakog prava jest dužnost"). Istodobno, ovaj odjeljak osporavao je sva prava koja se na Zapadu smatraju neotuđivim pravima pojedinca: „Nitko ne može imati nikakvih posebnih prava, nego svakom samo dužnosti prema narodu i državi daju pravo na zaštićen život." Petnaesto načelo bavilo se odgovornošću u javnom životu.

Prva rečenica šesnaestog načela o „izvorima hrvatske moći i napretka" proklamirala je da „težište čudoredne (moralne) snage hrvatskoga naroda leži u urednom i vjerskom obiteljskom životu". To je otvorilo put prema savezu Ustaškog pokreta s Katoličkom crkvom i njenim političkim i socijalnim organizacijama. Još jedna točka slaganja kako s političkom i socioekonomskom ideologijom Katoličke crkve tako i s fašističkom i nacističkom ideologijom, koja se ne nalazi u sedamnaest načela, ali je kasnije uključena u program Ustaškog pokreta, bila je ideja korporativne države, u kojoj bi zakonodavna tijela bila sastavljena od predstavnika tzv. staliških postrojbi (svojevrsnih profesionalnih udruženja – op. ur.). Dana 1. svibnja 1942. Pavelić je objavio zakonsku odredbu kojom je unutar ustaškog pokreta osnovano osamnaest različitih profesionalnih saveza, od Saveza seljaka do Saveza vatrogasaca.⁵

Međutim, teškoće i građanski rat spriječili su, međutim, njihov razvoj.

Konačno, sedamnaesto načelo pozivalo je na promicanje hrvatskih narodnih vrлина i ciljeva te opstojnost i sigurnost NDH.

Kako bi se ustaški program popularizirao, 1942. godine objavljena je proširena verzija Sedamnaest načela. Priredio ju je Danijel Crljen, prije rata gimnazijski profesor, a u vrijeme rata jedan od glavnih ideologa ustaškog pokreta. Jednu drugu, malo drukčiju, razradu nekih od tih načela novom sazi-

vu Hrvatskog sabora prezentirali su Pavelić i ustaški ministri Mladen Lorković, Andrija Artuković i Mirko Puk koncem veljače 1942. godine.⁶

Neki autori klerikalne orijentacije i neki katolički svećenici tvrdili su da ustaški program predstavlja kvintesenciju hrvatskoga nacionalnog duha i da je pod ustašama hrvatska nacija ponovo preuzela svoju tradicionalnu ulogu kao bedem zapadne civilizacije protiv Bizanta i pravoslavlja, kao i protiv nove prijetnje, komunizma. Za te ljude, ekstremno antisrpska i antipravoroslavna pozicija ustaškog režima bila je, vjerojatno, njegovo najatraktivnije obilježje.⁷

Neki elementi ustaške ideologije imali su svoje korijene u hrvatskim političkim idejama i pokretima od prije 1918, osobito u frankizmu i klerikalizmu. Ali sâm Ustaški pokret bio je rezultat nezadovoljstva Hrvata Jugoslavijom kakva je bila u međuratnom periodu. Bio je, također, stimuliran političkom klimom u Europi u tridesetim godinama 20. stoljeća. Karakterizirali su je jačanje nacizma i fašizma, ekonomsko i političko prisvajanje Jugoslavije od strane sila Osovine i rastuća prijetnja od komunizma. Usprkos tome, da nije bilo osvajanja Jugoslavije od strane sila Osovine te komadanja i okupacije zemlje koji su uslijedili, ustaše bi ostali samo malena skupina na marginama hrvatskoga političkog života. Naše zanimanje za Ustaški pokret nije zanimanje za njegove korijene ili za ono što su ustaše i njihovi pristalice tvrdili da je on bio, nego za karakter i djelovanje Ustaškog pokreta kao kolaboracionističkog režima, što je zapravo bio specifičan oblik strane okupacije dijela Jugoslavije.

Slijedeći primjer nacizma i fašizma, Ustaški pokret razvio je kompliciranu stranačku organizaciju. Prema točki 3. Ustava organizacije „Ustaša, Hrvatski oslobodilački pokret”, „cjelokupni pokret Ustaše usredotočen je u Glavnom Ustaškom Stanu, koji upravlja svim poslovima, što se odnose na cjelokupni pokret i oslobodilački rad” (formulacija iz 1932). Glavni ustaški stan (GUS) činili su Poglavlak, Doglavlakko vijeće od najviše dvanaest članova te Pobočnikski zbor od najviše sedam članova. Članove ta dva tijela imenovao je i otpuštao Poglavlak. Pod GUS-om su bili i stožeri velikih župa, kotara (logori), općina (tabori) i sela (zbirovi). GUS-u je bio direktno podređen poseban Sveučilišni stožer za studente. Ustaški dužnosnici sami su vršili stegovnu vlast među članovima, kao što je to zahtijevao Ustav i stegovna pravila. Ali postojao je također i ustaški sud. GUS i poglavnik imenovali su ga za teže stegovne prekršaje. Taj je sud zapravo imao moć odlučivanja o životu i smrti članova koji su pred njega izvedeni.⁸

Na temelju točke 13 Ustava, „kako bi se sačuvala dostignuća ustaške borbe i hrvatskoga nacionalnog ustanka, i kako bi se obranilo NDH”. 10. svibnja 1941. Pavelić je izdao zapovijedi o „organizaciji specijalnih ustaških vojnih jedinica pod nazivom Ustaška vojnica”.⁹ Organiziranje oružanih jedinica Ustaškog pokreta počelo je u danima kolapsa jugoslavenske vojske i države, a 11. travnja 1941. Slavko Kvaternik ozvaničio ih je time što je za

te jedinice osnovao specijalni stožer. Zapovijedanje njima onda su preuzeli ustaše povratnici, i te jedinice kasnije su poslužile kao temelj za formalniju organizaciju policije.¹⁰ Na raznim lokacijama također je nastao izvjestan broj neregularnih ili „divljih” ustaških oružanih jedinica. Obje vrste jedinica ubrzo su stekle krajnje negativnu reputaciju zbog terora koji su provodili nad Srbima, Židovima, Romima te svim otvorenim i mnogim navodnim protivnicima ustaškog režima.

Dana 16. kolovoza 1941. ustaše su osnovale Ustašku nadzornu službu (UNS) kao specijalni stranački organ za suzbijanje aktivnosti usmjerenih protiv Ustaškog pokreta, NDH i hrvatskoga naroda. Služba se sastojala od četiri odjela: Ustaškog redarstva (policije), Ustaške obavještajne službe, Ustaške obrane (posebnog odreda vojne policije koja je organizirala koncentracione logore) i Osobnog odsjeka (kadrovske službe). Rukovoditelja Ustaške nadzorne službe imenovao je Poglavnik i ovaj je bio odgovoran direktno njemu. Ta služba kao posebna agencija ukinuta je u siječnju 1943. i njezine funkcije prebačene su na Ravnateljstvo za javni red i sigurnost (RAVSIGUR).¹¹

Slijedeći primjere Njemačke i Italije i organizacije katoličke mladeži Katolička akcija koja je djelovala u Hrvatskoj, ustaše su osnovale ustašku omladinsku organizaciju (Ustaška mladež) i ustašku žensku organizaciju (Ustaška ženska loza). Dok su ustaške omladinske grupe postojale gotovo od početka ustaškog režima, potpuno strukturirana organizacija osnovana je prvi put dekretom u studenom 1941. godine. Ustaška mladež uključivala je svu hrvatsku mladež od 7. do 21. godine. Bila je podijeljena u četiri sekcije, po uzrastima: od 7 do 11 godina, od 11 do 15, od 15 do 21 i studenti Sveučilišta. Na čelu je administrativni zapovjednik koji je operirao iz Glavnog ustaškog stana i bio odgovoran direktno Paveliću.

Ustaška ženska organizacija sastojala se od ženskog članstva ustaškog pokreta, pod posebnim vođom. Zadatak je bio jačati doprinos hrvatskih žena ustaškom pokretu potičući njihovo puno sudjelovanje u dobrotvornom i socijalnom radu i educirajući ih da budu dobre majke i domaćice. U ustaškom pokretu žene su imale definitivno inferioran socijalni i politički status, i teoretski i u praksi.

Nakon što su ustaše bili na vlasti nešto više od godine dana, organizacioni direktor stranke, po Pavelićevoj zapovijedi, 11. kolovoza 1942. izdao je Propisnik kojim su definirani ciljevi ustaškog pokreta i članstva, zadaci i aktivnosti svih stranačkih organizacija. U Propisniku je točno objašnjen svaki aspekt karaktera, organizacije i ciljeva pokreta na temelju Sedamnaest načela i Ustava, ipćenito u prilično idealiziranoj formi.¹²

Kao i sve totalitarne države, ustaška država zabranjivala je postojanje društvenih političkih stranaka, iako su one nastavile djelovati ilegalno. HSS, glavna politička stranka u Hrvatskoj u međuratnom periodu, nastavio je funkcionirati

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

– doduše u vrlo ograničenim razmjerima – iako oslabljen jer se jedan dio članstva pridružio ustašama, a drugi usko surađivao s partizanima.

SDS, do 1941. glavna politička stranka Srba u Hrvatskoj, također je nastavio djelovati u vrlo ograničenoj mjeri, iako se mnogo njegovih članova pridružilo partizanima. Međutim, KPH kao ogranak KPJ, koji je već i prije bio ilegalan, iskoristio je priliku koju je pružio rat i, paralelno s jačanjem otpora i revolucije predvođenih komunistima, postojano jačao i širio utjecaj.

USTAŠE KAO POLITIČKA SKUPINA

Ustaše su bili vrlo mala politička grupa. Tijekom tridesetih godina 20. stoljeća, kad su neki članovi bili u emigraciji, a neki u domovini, činili su tek minijaturno tijelo na marginama hrvatskoga političkog spektra. Zbog malobrojnosti, nisu mogli ni sanjati o uništenju Jugoslavije ili o dolasku na vlast u neovisnoj hrvatskoj državi parlamentarnim metodama. Kako su bili previše slabi, a da bi sami postigli svoje ciljeve, od samog početka tražili su pomoć od stranih sila koje su bile zainteresirane za razbijanje Jugoslavije – u prvom redu od Italije, Mađarske i Bugarske. Kako su Italija i Mađarska tradicionalno polagale prava na hrvatski teritorij, u Jugoslaviji je bilo mnogo onih koji su pretpostavljali da bi ustaše bile spremne trgovati teritorijalnim, političkim i ekonomskim ustupcima za političku, financijsku i vojnu pomoć. Zato su ih se mnogi Hrvati bojali i bili zabrinuti u vezi s njima, iako je većina ustaše ignorirala ili uzimala s rezervom.

Bitno je imati na umu da ustaše nisu došle na vlast slobodnim izborom hrvatskoga naroda i većina Hrvata ih nikad nije prihvatila kao vlast. Zato nije uredu ono što su činili ustaše: okrivljavati hrvatski narod u cjelini. Na vlast su ih doveli i na vlasti održavali Njemačka i Italija, a nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. samo Njemačka i ustaška strahovlada. U zamjenu za podršku od strane sila Osovine, ustaše su služile kao oruđe tih stranih sila.

Iako je ustaška upotreba terora kao instrumenta političke kontrole imala nešto hrvatskih pristaša, većina Hrvata osuđivala ga je. Teror nije bio dio hrvatske političke tradicije i bio je u suprotnosti s pacifističkom ideologijom HSS-a, vodeće političke snage u Hrvatskoj između dva rata.

Usprkos tim činjenicama, broj članova Ustaškog pokreta osjetno je narastao nakon što su ustaše došli na vlast. Većina Hrvata je željela vlastitu državu nakon više od osam stoljeća podređenosti drugim silama, najprije – do 1526. u zajedničkoj državi s Mađarskom, a potom do 1918. godine u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Hrvatska je loše prošla i u Kraljevini Jugoslaviji od 1918. do 1941. godine. Uz to, većina Hrvata nije znala puni opseg političkih, ekonomskih i vojnih obaveza koje su novoj državi nametnule Njemačka i Italija. I konačno, ni ustaške vlasti ni većina Hrvata nisu bili svjesni da se NDH,

stvorena na početku Drugoga svjetskog rata, nalazi u situaciji u kojoj može samo izgubiti. U slučaju pobjede Saveznika, na čijoj strani je bila i Jugoslavija, Hrvatska bi ponovo bila uključena u jugoslavensku državu. U slučaju pobjede sila Osovine, Hrvatska bi morala ustupiti još teritorija i odreći se još nekih komponenti suvereniteta, osobito Italiji, povrh onoga što je već izgubila 1941. godine.

Odmah nakon svog ustanovljenja, ustaški režim pobrinuo se za podršku dviju u Hrvatskoj već etabliranih političkih snaga: desnog krila HSS-a, sačinjenog uglavnom od građanstva, i Hrvatskog katoličkog pokreta, amorfne političke i ideološke grupacije s mnogo podgrupa, čije su pristaše bili poznati pod imenom klerikalci i imali podršku Katoličke crkve. Ustaše su se već bile infiltrirale u obje grupacije i neki od njihovih članova bili su postali pristaše ustaštva još prije proglašenja NDH. Za ustaše je podrška tih dviju skupina bila od ključne važnosti, što ćemo kasnije detaljnije pokazati. Uz to, mnogi nacionalistički orijentirani mladi ljudi, vjerujući u ustašku propagandu, iz potpuno nesebičnih razloga pridružili su se nekim organizacijama koje su ustaše sponzorirale. Kako je broj ustaša bio malen, novi članovi bili su dobrodošli. Ali Ustaškom pokretu pridružile su se i druge, manje čestite vrste novih članova.

Izvjese sumnjive socijalne elemente u ustaške redove privuklo je nezakonito ponašanje ustaških službi, „divljih” ustaških jedinica i mnogih članova ustaške vlasti i stranačkih dužnosnika. U svom govoru pred Saborom 28. veljače 1942, čak je i Pavelić priznao da je izvjestan broj „najgorih kriminalaca” obukao „časne (ustaške) uniforme i u njima, te u ime Ustaškog pokreta počinio najveće nezakonitosti i zlodjela”.¹³ Nije mogao poreći nedjela počinjena u ime ustaša, ali radije ih je pripisao takvim elementima, nego da glavnu odgovornost za njih pripiše jezgri Ustaškog pokreta, gdje joj je bilo mjesto. Ustaški šef propagande od jeseni 1941. do listopada 1943, Vilko Rieger, koncem rujna 1942, obraćajući se svim članovima stranke i državnim vlastima, naglasio je potrebu da članovi stranke žive u skladu s ustaškim načelima i da ustašama smatraju samo one ljude koji žive po tim načelima. Onda je dodao:

Istina je da su razne pridošlice (nastaše) svojim nemoralnim ekscesima bacile sjenu na ustaštvo, ali svakom državnom službeniku, svakom seljaku i svakom radniku mora biti jasno – kao što će im ustaški dužnosnici objasniti – da ustaštvo, njegova suština i njegovi temelji, nisu ono što se događalo u danima revolucije i kaosa, nego ono što je propisano u Sedamnaest načela Ustaškog oslobodilačkog pokreta, iza čega stoji najveća moralna i etička figura i idealno oblikovana ličnost našeg Poglavnika.¹⁴

Dok su za neka nedjela doista bili krivi sumnjivi elementi unutar Pokreta, glavni krivci bili su Pavelić i ostali vodeći ustaše. Takve su se aktivnosti odvi-

ale pod njihovim vodstvom ili s njihovim znanjem. Krajnje negativno mišljenje hrvatske javnosti o ustašama i ustaštvu nastalo je zbog takvih nedjela i općenito zbog ponašanja vođa pokreta.

S Pavelićem na čelu, glavnina ustaških povratnika – nadopunjena s nekoliko vodećih domaćih ustaša – postali su vladajuća elita u novoj državi. Ustaški državni aparat upotrebljavan je kao instrument prisile i terora kako bi se postigli ustaški ciljevi. Slijedeći načelo da se državna politika temelji na volji karizmatičnog vođe, Pavelić je sve osnovne odluke donosio osobno. U djelo ih je provodio on sam ili u njegovo ime Glavni ustaški stan i njegovi pomoćni organi, kao i vlada, policija, vojska i sudovi. Članovi Ustaškog pokreta i stranački i državni organi općenito su se slagali s Pavelićevim odlukama i bili uglavnom revni izvršitelji njegove politike sve do kraja rata.

Načelo karizmatičnog vođe dovelo je, naravno, do razvoja kulta Pavelićeve ličnosti. Vilko Rieger, šef propagande, ustaški političar srednjeg ranga klerikalne političke pozadine, marljivo je radio na dotjerivanju tog kulta. U okružnici od 10. kolovoza 1942, napisao je: „Država i poglavnik dvije su svetinje oko kojih je nužno satacati mitove. Oni su iznad svega drugog, i oni su sve.”¹⁵ Riegerovo idolopoklonstvo nigdje nije veće nego u Okružnici br. 4 od 29. kolovoza 1942. godine. Nakon što je pohvalio nacionalsocijalizam i fašizam kao nove i zdrave filozofske poglede na život i naglasio da samo poglavnik i oni koje je on imenovao imaju pravo interpretirati suverenu političku orijentaciju Hrvatske, nastavio je:

Zato svim odgovornim državnim i stranačkim dužnosnicima skrećemo pozornost na činjenicu da svojim podređenima uvijek i svugdje trebaju naglašavati da danas u NDH politiku vodi samo Poglavnik, da je najsvetiji autoritet u NDH danas Poglavnikov autoritet, da su socijalni, ekonomski, politički, vjerski, obrazovni i pravni pogledi u NDH danas identični s pogledima Poglavnika, nositelja Novog Poretka...

Jednom prigodom Poglavnik je rekao: „Prijateljima smatraj one koje ja smatram prijateljima, a neprijateljima one koje ja smatram neprijateljima.” Zato, kako je Poglavnik naš suveren, kako je Poglavnik najidealniji ustaša i najidealniji čovjek u suvremenoj Hrvatskoj, kako je u očima svog naroda On njihov Spasitelj i Iskupitelj, kako je u svom političkom i nacionalnom djelovanju dosada uvijek bio u pravu, i kako je narod njega imenovao svojim suverenom u čije ruke polaže svoju sudbinu, on je i najkvalificiraniji da usmjerava svekolike [državne] aktivnosti”.¹⁶

Čak i nakon što je napustio položaj šefa propagande, Rieger se često bavio propagandnim radom. Zanimljiv primjer je njegov članak „Nacionalsocijalizam i ustaštvo”, napisan na jedanaestu godišnjicu Hitlerovog dolaska na

vlast. Uspoređujući nacionalsocijalizam i Hitlera u Njemačkoj sa ustaštvom i Pavelićem u Hrvatskoj, Rieger zastupa tezu da će sudbina dviju nacija biti dugoročno određena tim dvama pokretima. „Ustaški pokret”, tvrdi on, „jedini je pokret u ovom dijelu Europe koji je po svom programu i svojim aktivnostima tako blizak njemačkom nacionalsocijalizmu, i zato je potpuno shvatljivo da ima najveću podršku prijateljskog nacionalsocijalističkog pokreta.”¹⁷

Ustaše kao politička skupina sastojali su se od mnogo podskupina. Najvažnija podjela bila je na povratnike – emigrante koji su se vratili u travnju 1941. i tijekom tri godine prije toga – i „domaće” ustaše, one koji nisu bili u emigraciji. Prva skupina, na čelu s Pavelićem, bila je politička elita koja donosi odluke, dok je ova druga skupina imala mnogo manju moć i, kao što je jedan od njih izjavio nakon rata, bila samo pridružena vlasti.¹⁸ Osim toga, i povratnici su među sobom bili podijeljeni. Neki su u bili u egzilu u Njemačkoj, neki u Italiji, a neki u Mađarskoj, i kroz to iskustvo postali su orijentirani prema državi u kojoj su bili. Različita politička orijentacija prema inozemstvu među povratnicima pridonijela je nedostatku jedinstva među njima.

Druga podjela bila je između onih ustaša koji su prisegnuli prije 10. travnja 1941, koji su se, navodno, pridružili zato što su bili motivirani idealističkim razlozima i spremnošću da se žrtvuju, i one koji su prisegnuli nakon 10. travnja, od kojih su se mnogi pridružili radi vlastitog probitka. Ustaše koji su se pridružili prije 10. travnja na mnoge su načine diskriminirali one koji su se pridružili kasnije, i za njih su skovali pogrdno ime nastase (pridošlice).

Postojale su i druge lako primjetne podjele među ustašama. U izvještaju glavnom zapovjedniku jugoistočne Europe od 21. travnja 1943, Glaise je u vrhu hijerarhije ustaškog režima identificirao, osim Pavelića, tri glavne skupine: (1) skupinu ustaških pukovnika povratnika, od kojih su najvažniji bili Rafael Boban, Erih Lisak, Vjekoslav Luburić, Ante Moškov i Viktor Tomić, koji su djelovali djelomično sa svojih položaja u policiji, Ustaškoj vojsci i drugih, a djelomično zakulisno, kroz stranačke kanale; (2) skupinu starih političara koji nisu bili otišli u emigraciju, kao što su bili ministri Milovan Žanić i Mirko Puk, obojica provincijski odvjetnici; i (3) skupinu od tri mlađa ustaška političara intelektualca koju su sačinjavali Mladen Lorković, ministar vanjskih poslova, Vladimir Košak, ministar financija, i Vjekoslav Vrančić, glavni Pavelićev krizni „vatrogasac”, koji je bio na nekoliko važnih položaja; sva trojica navodno su bili vrlo inteligentni, sposobni državni činovnici i ambiciozni političari. Prve dvije grupe, prema Glaiseu, bile su protalijanski orijentirane i odlučni zagovornici radikalne antisrpske politike, dok je ova posljednja bila pronjemački orijentirana, pri čemu je Lorković služio kao osoba za kontakt između Pavelićeva kabineta i Glaisea. Franjo Tuđman dao je još kompliciraniju podjelu visokog i srednjeg ustaškog vodstva. Osim podjele vodećih ustaša na one koji su bili u egzilu i one koji nisu, on ih je nadalje razlikovao prema njihovoj protalijanskoj

skoj, pronjemačkoj i, pri kraju rata, prozapadnoj orijentaciji, prema njihovu regionalnom podrijetlu – prema tome jesu li bili iz Hercegovine, Like, Dalmacije ili bosanskohercegovački Muslimani – i po političkoj pozadini – na one klerikalnog uvjerenja i one iz HSS-a.¹⁹

Zbog tih podjela unutar gornjih ešalona ustaškog pokreta, vodstvo su mučile sumnjičavost i ljubomora. Najpoznatiji osobni antagonizam postojao je između Pavelića i oba Kvaternika, Slavka i Eugena, i između Pavelića i Mile Budaka. Pavelić je situaciju pogoršao time što se okružio ljudima koji su mu bili slijepo odani i poslušni. Bio je poznat po tome što je pojedince i skupine suprotstavljao jedne protiv drugih kako bi ojačao vlastitu poziciju.

Kako su konspirativna politika, politika terora i načelo karizmatičnog vođe bili novi fenomeni u hrvatskom političkom životu, Ustaški pokret bio je u suprotnosti s političkim iskustvom zemlje, kako iz razdoblja prije 1918. tako i između dva rata. Tobože je bio sljednik ideologije Starčevićeve Hrvatske stranke (državnog) prava, osobito što se tiče ideje hrvatske neovisnosti. Ali dok je Starčević zastupao ideju istinske neovisnosti, ustaše su od samog početka namjeravale Hrvatsku učiniti ovisnom o Italiji. I Starčevićovo antislavosrpsstvo nije se odnosilo na Srbe kao naciju (on ih je zapravo smatrao Hrvatima), nego na politički servilne grupe i pojedince. Takvo izvrtnje Starčevićevih ideja najprije od strane frankovaca, a onda od strane njihovih političkih sljednika, ustaša, odgovorno je za pogrešnu sliku o Starčeviću kao antisrpski orijentiranom u nacionalnom smislu. Zato, što se tiče i neovisnosti i antisrpske orijentacije, ustaše se ne mogu smatrati sljednicima Starčevićeve ideologije.²⁰

Kako su gotovo svi ustaški emigranti bili obučeni i indoktrinirani za oružanu borbu, razvili su kult noža, revolvera i bombe. U ustaškoj propagandnoj okružnici „Život i djelo ustaškog Poglavnika – kratki pregled” tvrdi se: „Za borbu, Poglavnik bira najprikladnije i najefektivnije sredstvo: oružje. Njegove aktivnosti prožete su revolucionarnim duhom. U svojim publikacijama on piše i kaže: ‘Nož, revolver, bomba i pakleni stroj, to su sredstva koja će seljaku vratiti plodove njegove zemlje, radniku dati kruh, a Hrvatskoj slobodu.’”²¹ Simbol Hrvatske stranke bio je veliko slovo „U” s eksplodirajućom bombom u sredini. Slovo „U” postalo je dio nacionalnog grba, zastave i vojnih i državnih znakova službe. Članovi Ustaškog pokreta prisezali su pred križem, nožem i revolverom. Kako neprimjereno u zemlji Starčevića, čiji je glavni instrument političke borbe bila ideja državnog prava, i pacifiste Radića!

Kako su nož, revolver i bombu upotrebljavali kao simbole svoje borbe, ustaški ideolozi bili su jako zainteresirani otkriti svoje revolucionarne prethodnike u hrvatskoj povijesti. Kao povijesne prethodnike prisvojili su uskoke, koji su u početku s hrvatskog teritorija pod Austrijom i Mletačkom Republikom djelovali protiv Osmanlija, a kasnije s hrvatskoga teritorija pod Austrijom protiv

Mletačke Republike; seljačku bunu 1573. protiv feudalnih gospodara u Hrvatskom zagorju na čelu s Matijom Gupcem, koji je zbog toga mučen i pogubljen; urotu hrvatskih plemića Petra Zrinskog i Frana Krste Frankapana protiv Austrijskog Carstva 1671, koju su platili životima; i naposljetku rat koji je general Josip Jelačić vodio protiv Mađara 1848, nakon čega je do 1859. bio hrvatski ban. I na kraju, ustaše su pobuni u Rakovici (selo u Lici gdje je pobuna započela) pridavali veći značaj nego što je zasluživala. Taj donkihotovski pothvat protiv Austro-Ugarske Monarhije 1871. godine, na čelu s Eugenom Kvaternikom, nacionalistički orijentiranim političarom i Starčevićevim kolegom, propao je nakon tri dana, svog vođu i još nekoliko sudionika stajao života, i nije imao nikakvih izgleda za uspjeh. Imao je i nekoliko negativnih posljedica za Hrvatsku, dezorijentirao Stranku prava za čitavo jedno desetljeće i otežao reviziju Hrvatsko-ugarske nagodbe iz 1868. godine.²²

Mnogi ustaše, uključujući i Pavelića, vjerovali su da Hrvati nisu slavenskog podrijetla, nego da potječu od Gota. Time su vjerojatno htjeli pokazati da ne postoji srodstvo između Hrvata i Srba, iako ta dva naroda govore praktički istim jezikom, žive pomiješani ili na susjednim područjima, a na Balkan su došli u isto vrijeme. Prvi koji je zastupao tu tezu vjerojatno je bio austrijski sociolog i pravnik Ludwig Gumplovitz koji je u svom članku objavljenom 1903. tvrdio da su Hrvati u svoju današnju domovinu stigli iz postojbine svojih predaka u istočnoj Europi, gdje je njima vladala grupa već slaveniziranih Gota. Slučaj Hrvata Gumploviczu je samo poslužio kao ilustracija njegove teorije da je većina modernih europskih nacija nastala od supstrata koji je sačinjavalo miroljubivo zemljoradničko stanovništvo i vladajućih ratničkih skupina u potrazi za zemljom i narodom koji će osvojiti. Da su hrvatski zagovornici te teze pažljivo pročitali Gumploviczu, vidjeli bi, međutim, da su, po njemu, sličnog podrijetla bili i Srbi.²³

Ustaše su, kao i nacisti, bili antisemiti. Unatoč tome, kako je nekoliko ustaških vođa, uključujući i Pavelića, bilo oženjeno Židovkama ili polužidovkama, kako su neki Židovi bili snažni pristaše hrvatskih nacionalističkih snaga, i kako su izvjesne grupe Židova, primjerice liječnici, rezimu bile potrebne zbog njihovih znanja i vještina, ustaški režim izuzeo je odabrane Židove iz antižidovskih mjera i proglasio ih „počasnim arijevcima”.²⁴

Ustaše su bile i izrazito antiintelektualno orijentirane, iako je među ustaškim vođama bilo i nekoliko intelektualaca, kao što su bili Mladen Lorković, Vladimir Košak te pravnik i romanopisac Mile Budak. Pavelića intelektualne preokupacije nisu zanimale, i vlada je uvela strogu i sveprisutnu cenzuru. Većina intelektualaca u ustaškom taboru u vrijeme rata došli su iz redova klerikalaca, i njihova intelektualna netolerancija i zatvorenost bile su dobro poznate. Neki vodeći hrvatski umjetnici koji su u početku tolerirali ustaše, kao primjerice pjesnici Vladimir Nazor i Ivan Goran Kovačić te kipar Anton

Augustinčić, do kraja 1942. radikalno su promijenili mišljenje i priključili se partizanima. Svjetski poznati kipar Ivan Meštrović i slikar Jozo Kljaković zbog svojih su antiustaških stavova bili zatvoreni. Pušteni su tek nakon nekoliko mjeseci, zahvaljujući intervenciji Vatikana, i dopušteno im je da odu u inozemstvo.

Ustaše su brojne važne hrvatske intelektualce komuniste smaknule kao taoce, među njima Božidara Adžiju, Augusta Cesarca i Otokara Keršovanija. Također su ubili slikara naivca Mirka Viriusa i najvažnijeg hrvatskoga seljaka književnika, saborskog zastupnika HSS-a, Mihovila Pavleka-Miškina.

Većina hrvatske inteligencije od početka je bila neprijateljski raspoložena prema ustaškom režimu i njegovoj politici. Pavelić se na to često osvrtao. U govoru pred Hrvatskim saborom 28. prosinca 1942. Pavelić se okomio na ljude koji se okupljaju u kavanama, na preostale masone i Židove te na one koji su se svojim postupcima sami „isključili iz hrvatskog naroda”. Prilikom svog zadnjeg sastanka s Hitlerom, 18. rujna 1944, Pavelić je rekao da je „u Hrvatskoj prije svega zagrebačka inteligencija protiv vlade, ali ga to ne zabrinjava baš previše”. Propagandni ured u Splitu objavio je u ožujku 1944. da „iako je hrvatska inteligencija, općenito govoreći, zatajila, nemoguće je reći da su svi hrvatski intelektualci izgubili fundamentalni smisao za život i stvarnost u kojoj njihov narod živi”.²⁵

Poslijeratni ustaški emigranti i njihovi pristaše često s ponosom naglašavaju veliki broj književnih djela objavljenih u NDH za vrijeme rata. Ali dok je kvantiteta bila velika, u literarnom i umjetničkom stvaralaštvu toga perioda nije bilo djela osobite kvalitete.²⁶ Velika većina hrvatskih intelektualaca i običnog naroda osjećali su se duboko povrijeđenima i bili su jako ogorčeni zbog štete koju su ustaše nanijele povijesnoj slici i ugledu hrvatskoga naroda. Vrijeme represije i krize često djeluju stimulativno na književnu i umjetničku kreativnost nacije, ali u Hrvatskoj za vrijeme ustaškog režima to nije bio slučaj.

Ustaše, kao politička skupina, prakticirale su korupciju velikih razmjera. Do izvjesne mjere to se moglo i očekivati, zato što je korist od bavljenja politikom bila dio onoga za što su se mnogi borili, i zato što je na Balkanu, kao i u mnogim drugim dijelovima svijeta, korupcija bila karakteristika većine novih režima. Osim toga, u međuratnoj Jugoslaviji Hrvati su uglavnom bili isključeni iz uživanja plodova vlasti, jer je sjedište vlade bilo u Beogradu i od nje su koristili imali uglavnom Srbi. U NDH je prigoda za korupciju pri preuzimanju židovske i srpske imovine i njihovih poduzeća bilo napretek, a onaj tko je imao dobre veze pritom se nije morao bojati nepovoljnih posljedica. Druge važne prigode za uzimanje mita pružale su se pri dodjeli koncesija za uvoz, pri dodjeli ugovora o prodaji stoke ili druge robe državi, kroz krijumčarenje na veliko i kroz činjenje usluga ljudima koji nisu imali potrebne kvalifikacije i dobiju posao, izbjegnu mobilizaciju, itd. Ali kako je država na kraju rata

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

kolabirala, oni, koji su za vrijeme rata profitirali od korupcije, uglavnom nisu uspjeli zadržati plijen. Što se tiče glavnih žrtava korupcije, samo mali broj njih preživio je rat, a još manji je uspio povratiti išta od imovine koju su u ratu bili izgubili. Najveći dio toga, nova komunistička vlast je nacionalizirala.

Zbog arbitrarnosti pravde u NDH – mnogo ljudi bilo je nepravедно uhićeno, zatvoreno, stavljeno u koncentracione logore, ubijeno ili je jednostavno nestalo – oni na vlasti i oni koji su imali dobre veze (kao zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac) razvili su praksu interveniranja kod moćnih pojedinaca i državnih vlasti u korist žrtava tih okolnosti. U režimima kao što je bio ustaški, takve intervencije postaju dio sustava jer efektivni pravni kanali za podnošenje žalbi i dobivanje informacija i pomoći ne postoje.²⁷

I naposljetku, osnovno obilježje ustaškog režima bio je nedostatak podrške u narodu. To stanje imalo je mnoge uzroke i bilo od duboke političke važnosti za sudbinu zemlje.

NEDOSTATAK ŠIROKE PODRŠKE U NARODU

Fundamentalna slabost ustaškog režima od prvoga dana njegova postojanja bio je nedostatak široke podrške u hrvatskom političkom tijelu. Ustaše su bile mala politička skupina koju su na vlast doveli i na njoj održavali tradicionalni neprijatelj hrvatskoga naroda, i koja je prihvatila međunarodne ugovore štetne i ponižavajuće za Hrvatsku. Inaugurirali su genocidnu politiku protiv srpskoga i židovskoga stanovništva i uveli drastične mjere i protiv ostatka stanovništva. Usprkos tome, kao što je već prethodno objašnjeno, proglašenje nove države rezultiralo je znatnim povećanjem popularnosti u narodu tijekom prvih nekoliko mjeseci postojanja ustaškog režima, bez obzira na nepovoljne okolnosti iz kojih je nova država proizašla i nepovoljnih izgleda za njezinu budućnost.

Uskoro je, međutim, postala jasna visoka cijena koju je NDH morala platiti za stranu podršku. Državni teritorij podijeljen je demarkacijskom linijom na talijansku i njemačku okupacijsku zonu; Italija je anektirala oko pola Dalmacije kao i hrvatski teritorij u Hrvatskom primorju i njegovom zaleđu; Hrvatska je pristala demilitarizirati svoj dio jadranske obale i većinu svojih suverenih prava odstupila Italiji. Iako su Talijani i Nijemci priličan dio unutarnjih poslova ostavili ustaškoj vladi, obje sile ponašale su se kao okupacijske sile u neprijateljskoj zemlji. NDH je uistinu bila okupirana, s tim što su Talijani u svojoj zoni održavali formalnu, a Nijemci u svojoj okupaciju u doslovnom smislu riječi. Nakon kapitulacije Italije, njemačka okupacija proširena je na čitav teritorij osim partizanskog oslobođenog teritorija. Talijanska i njemačka okupacija ne samo da su narodu pokazale da su ustaše jednostavno oruđe okupatorskih sila, nego i eliminirale ili uvelike reducirale moć ustaških vlasti u većem dijelu zemlje. Ustašku vlast je ograničavala i samouprava njemačke manjine u Hrvatskoj. Bilo je očito da je tobožnja hrvatska neovisnost laž.

Stoga je već nakon vrlo kratkog vremena u narodu nastupilo otriježnjenje u pogledu ustaškog režima, a podrška režimu koja se u narodu za vrijeme prvih mjeseci vladavine privremeno bila povećala, počela se smanjivati. Taj proces, kojem su pridonijeli i mnogi drugi faktori, nije se mogao zaustaviti, a kamoli obrnuti, i nastavio se do samog kraja ustaške države.

Jedan od osnovnih razloga slabe podrške naroda ustaškom režimu bila je genocidna politika protiv Srba. Srbi su činili blizu jedne trećine stanovništva i bili rasprostranjeni na 60 do 70% teritorija. Prije rata, i ustaše u egzilu i oni u domovini bili su zagovornici ekstremno radikalne protusrpske politike. Prema riječima profesora Jareba: „Politika uništenja Srba nije bila samo Pavelićeva politika, nego i Ustaškog pokreta u domovini. Takvom se politikom započelo u Hrvatskoj u onih nekoliko dana prije Pavelićeva dolaska. Takva politika ne samo da nije pojmjljiva s moralnog gledišta, nego je nerazumna i s gledišta svake realne i moguće politike.”²⁸ Ustašku protusrpsku politiku, koja je imala mnogo aspekata, prodiskutirat ćemo u sljedećem poglavlju. Na ovom mjestu dosta je ako se kaže da je bitno pridonijela širenju oružanog otpora u zemlji. Štoviše, genocidan tretman Srba pomogao je mnogim Hrvatima, koji su na kratko podržavali novi režim ili bili indiferentni prema njemu, da prepoznaju njegovu pravu prirodu.

Izvještaji generala Glaise von Horstenaua – prvi put 28. lipnja 1941 – spominju slabu podršku naroda ustaškom režimu. Glaise piše da su, prema identičnim izvještajima bezbrojnih njemačkih vojnih i civilnih promatrača, „besmisleni zločini u gradovima i na selu” izazvali znatan pad već ionako ograničene narodne podrške vlastima. Ti su zločini bili tako ekstremni, da je 26. lipnja, 9. kolovoza i 27. rujna Pavelić u vezi s njima izdao specijalne zapovijedi. Glaise se više puta zaredom vraćao na problem ograničene podrške naroda ustaškom režimu. Imajući na umu široku bazu u narodu koju su fašisti i nacisti imali u svojim zemljama, Glaise je 13. rujna 1941. napisao: „Pokušaj savladavanja teškoća u Hrvatskoj diktatorskim metodama osuđen je na neuspjeh, jer ni diktatura ne može djelovati iz ničega, tj. bez tla pod nogama.” Nastavio je konstatacijom da je ustaška diktatura od samog početka okaljana zvjerstvima, osobito protiv Srba, i da većina Hrvata ta zvjerstva odlučno odbacuje. Glaise također spominje da hrvatsko stanovništvo počinje sumnjati je li ustaška država u stanju opstati. Uz to, zbog usporedbe sadašnjeg s „relativno mirnim vremenima za vrijeme stare Jugoslavije, ponovo su se pojavile neke slabe pro-jugoslavenske emocije”.

Uskoro nakon podnošenja tog izvještaja, Glaise je pokušao uvjeriti Maček da preuzme vlast kao šef hrvatske vlade, ali bezuspješno. U drugom izvještaju koji je ubrzo uslijedio, Glaise je za pomanjkanje podrške ustašama u narodu okrivio i same Nijemce: „Uska baza koju smo Paveliću dali u vrijeme osnivanja države bez sumnje se sve više pokazuje greškom.”²⁹

Još jedan važan faktor koji je pridonio pomanjkanju podrške u narodu bila je ustaška politika prema vojsci. Između Ustaškog pokreta i vojske postojao je temeljni antagonizam zbog toga što su časnici vojske većinom bili bivši austrougarski ili jugoslavenski oficiri u koje ustaše nisu imale povjerenja. Osim toga, Ustaški pokret je osnovao svoju stranačku vojsku, Ustašku

vojnicu, koja je počela konkurirati regularnoj vojsci. Ustaška vojnica je bila posve odana Paveliću i ustaškom režimu i na mnoge načine, politički i materijalno, preferirana. Profesionalni časnici bili su ogorčeni zbog toga i često su kritizirali politiku i metode Ustaške vojnice. Nezadovoljstvo mnogih časnika ustaškim režimom bilo je dobro poznato javnosti. Bilo je potvrđeno masovnim neodazivom mobilizaciji, stalno rastućom stopom dezertiranja (s time što su se mnogi dezerteri pridružili partizanima) i drugim aspektima dezintegracije u vojsci (vidi 10. poglavlje).

U BiH ustaše su pokušale upotrijebiti Muslimane kako bi dobili širu narodnu podršku, ali njihova se politika uskoro izjalovila. Dok su neke muslimanske skupine ostale uz ustaški režim do samog kraja, neke druge su već koncem 1941. slale protestne memorandume – protiv ustaške politike – muslimanskim članovima kabineta. Zabrinjavalo ih je što ustaše upotrebljavaju Muslimane protiv Srba i što je u ustaške vojne jedinice regrutiran znatan broj Muslimana iz „društvenog šljama”. Bojali su se srpske osvete, utoliko više što su ustaške vlasti bile nesposobne potpuno zaštititi muslimansko stanovništvo. Osim toga, barem neki Muslimani bili su zabrinuti i zbog implikacija ustaške politike prisilnog pokatoličavanja srpskog pravoslavnog stanovništva, bojeći se da bi ustaše, ako prisilno pokatoličavanje uspije kod srpskih pravoslavaca, kasnije mogli prijeći na pokatoličavanje Muslimana.³⁰ Stoga, mnogi Muslimani koji su u početku bili neutralni ili pristaše ustaša na koncu su se okrenuli protiv njih i pokušali zaštititi svoje interese tako što su se sporazumjeli s drugim skupinama. Ukratko, ustaška politika u BiH dovela je do stalnog smanjivanja potpore režimu i među Muslimanima.

Daljnji razlog za sužavanje kako teritorijalne osnove ustaškog režima tako i podrške koju je imao u narodu, bilo je jačanje partizana i širenje partizanskog oslobođenog teritorija unutar teritorija na koji je prava polagala NDH. Utjecaj partizana osjećao se zapravo i daleko izvan oslobođenih teritorija jer su na teritoriju koji je bio pod kontrolom vlade djelovali ilegalni Narodnooslobodilački odbori. Ti su odbori jako ometali ustaške napore da mobiliziraju nove vojnike i doprinosili sve većoj stopi dezertiranja u vojsci NDH. Uz to, veliki dio hrane proizvedene na područjima pod kontrolom vlade, osobito sjeverno od Save, preko tih je odbora našao svoj put do partizanskih oslobođenih teritorija. Teritorijalna osnova ustaškog režima bila je ograničena i postojanjem enklava pod kontrolom naoružanih četničkih jedinica. Na temelju specijalnih porazuma s vlastima NDH ili s Talijanima prije, odnosno Nijemcima nakon 1. juna 1943, te su jedinice manje-više potpuno kontrolirale izvjesna područja gdje je suverenitet NDH bio formalno priznat, ali u stvarnosti nepostojeći.

Dva nerješiva ekonomska problema također su pridonijela stalnom padanju narodne podrške režimu: sve lošija opskrba hranom i galopirajuća inflacija. Oba su bila uzrokovana kombinacijom faktora izazvanih ratom i unu-

tarnjom revolucijom, nad kojima ustaška vlada nije imala nikakvu kontrolu. Uskoro nakon što su ustaše dovedene na vlast, vlada je usvojila i kasnije stalno proširivala mjere kako bi se proizvodnja hrane povećala i kako bi država, obavezujući proizvođače na isporuku, preuzela što veći dio uroda. Između ostalog, maksimirala je cijene, uvela sustav racioniranog snabdijevanja, itd. Međutim, poremećaji u poljoprivrednoj proizvodnji rezultirali su ne samo smanjenom proizvodnjom hrane nego i time da vlasti više nisu mogle čak ni prisilnim otkupom osigurati dovoljno hrane za distribuciju potrošačima i oružanim snagama. Primjerice, usprkos relativno dobroj žetvi 1943, početkom veljače 1944. još nije bilo prikupljeno ni 30% planiranih količina. Dopuštena dnevna količina kruha u Hrvatskoj u to je vrijeme bila najniža u Europi, 150 gr po osobi, ali potrošači čak ni toliko nisu redovito dobivali.³¹ Sustav racionirane opskrbe u mnogim je mjestima zamijenjen slobodnom trgovinom. Tu su cijene onda divljale, vladali su šverc i korupcija, namirnice su bile dostupne u prvom redu imućnima. Uvoz manjih količina hrane – žita, šećera, krumpira – iz Njemačke i Rumunjske u nekoliko je navrata nakratko ublažio nestašicu u područjima gdje je situacija bila najkritičnija, ali većina potrošača od toga nije imala koristi. Opskrba hranom bila je najgora u područjima južno od Save gdje hrane i inače nije bilo dovoljno, i gdje se najjače osjećalo partizansko djelovanje. Glad ili pothranjenost znatnog dijela stanovništva bili su prisutni u mnogim područjima.

Jednako kritičan problem postala je i inflacija. Ustaška vlada porezima je uspijevala pokriti samo manji dio svojih izdataka, čak i nakon što je povećala poreze. Kako je zaduživanje vlade kod javnih i komercijalnih banaka polučilo slabe rezultate, vladin glavni izvor sredstava postali su krediti u obliku novih emisija novca od strane središnje banke. Vrijednost banknota u opticaju tako je s otprilike 6 milijardi kuna, koliko je iznosila u vrijeme utemeljenja NDH, narasla na 149,5 milijardi kuna koncem 1944. i 241 milijardu kuna u svibnju 1945. godine. Vrijednost novca u opticaju rasla je tako brzo u prvom redu zato što je NDH snosila najveći dio troškova uzdržavanja talijanskih i njemačkih trupa stacioniranih na svom teritoriju. Ako usporedimo rast cijena, vidimo da su one rasle na sličan, dramatičan način. Najbolje poznajemo indekse rasta maksimiranih cijena u trgovini na malo i cijena na slobodnom tržištu u Zagrebu. Ako za visinu kontroliranih cijena u trgovini na malo u kolovozu 1939. uzmemo indeks 100, te su cijene do prosinca 1942. narasle na 473, a do prosinca 1944. na 8350 (to je posljednji datum za koji postoje podaci). Cijene hrane na slobodnom tržištu u Zagrebu u usporedbi s istom osnovom (100 u kolovozu 1939) do prosinca 1942. narasle na 2310, a do prosinca 1944. na 21.857.³² Periodična povećanja satnica, plaća, mirovina i raznih fiksnih prihoda daleko su zaostajala za povećanjima cijena roba i usluga, i dijelovi stanovništva s niskim odnosno fiksnim prihodima bili su izuzetno teško pogođeni. Za patnju zbog

nestašice hrane i za vrtoglavi rast cijena uz zaostajanje prihoda, narod je okrivljavao vladu, i njezin ugled u očima javnosti stalno je padao. (Za detaljniju analizu ovih ekonomskih problema vidi 16. poglavlje.)

Još jedan razlog stalnog slabljenja narodne podrške ustaškom režimu kako je rat odmicao, bila je i općenita zasićenost ratom. Već u vrijeme napada na Jugoslaviju i njenog raspada, mnogi Hrvati vjerovali su da će sile Osovine izgubiti rat, a nakon iskrcavanja anglo-američkih trupa u sjevernoj Africi i njemačkog debakla kod Staljingrada to je uvjerenje postalo jako rasprostranjeno, a s njim je došla i sigurna spoznaja da će nova država na kraju rata nestati, prema tome da su sva borba i patnja bile za izgubljenju stvar. U zemljama koje očekuju pobjedu, čak i posljednje rezerve fizičke i psihičke snage mogu biti mobilizirane do samog kraja borbe, ali u zemljama gdje se sa sigurnošću očekuje poraz nemoguće je održati moral na visini. Prevladaju rasulo i očaj, i sve više ljudi pokušava ili postati saveznikom strane koja pobjeđuje, ili se barem odvojiti od strane koja gubi. Želja Hrvata da se distanciraju od ustaškog režima bila je osobito jaka jer je ovaj počinio mnogo zločina nad stotinama tisuća svojih državljana, i javnost je očekivala poslijeratnu odmazdu većih razmjera.

Ustaška vlada i njezina propagandna mašinerija uspjele su postići da izvještaj, doduše sve manji i manji, dio stanovništva ozbiljno shvaća njihove tvrdnje kako Hrvati imaju vlastitu nezavisnu i suverenu državu, vlastite oružane snage, vlastitu diplomaciju, itd. Ali te su tvrdnje bile točne samo na prvi pogled; tvrda realnost dokazala je da je sve to bio privid. Ta realnost spriječila je ustaše da ikad postignu i minimalnu konsolidaciju i stabilizaciju svoje vladavine i dovela do stalnog slabljenja narodne podrške režimu. Čak je i posljednji ministar unutarnjih poslova, Mate Frković, nakon rata priznao da „naša vlast nije imala dovoljno široku bazu za uspješno vođenje narodne i državne politike”.³³

S obzirom na kretanja koja su pridonijela stalnom smanjivanju narodne podrške ustaškom režimu, teško je shvatiti zašto Pavelić nije pokušao povećati tu podršku ustupcima onom dijelu javnosti koji je bio uz Mačeka i središnji dio HSS-a. Na koncu konca, prema priznanju samih ustaša, u pitanju su bile njihova vlast i hrvatska nacija. Činjenica da Pavelić nije dao nikakvu ozbiljnu ponudu HSS-u – što ne znači da bi uspio da ju je dao – odražava potpuno odsustvo političke pronicavosti i odgovornosti i potvrđuje pretpostavku da mu je najvažniji cilj pred očima bio zadržati što veću osobnu vlast.

HSS ZA VRIJEME RATA

Dok ustaše nisu imale dovoljno široku podršku u narodu da bi mogli efikasno vladati, HSS – nepobitni predstavnik većine Hrvata u međuratnom periodu i važan čimbenik u jugoslavenskoj vladi u dvadesetomjesečnom razdoblju prije Travanjskog rata, podjele i okupacije zemlje – je imao. Ali pod ustaškom vlašću u NDH, vođe HSS-a bili su izolirani, a stranka podijeljena na frakcije. Komunisti su je taktički nadigrali, a do planiranog iskrcavanja Saveznika na jadranskoj obali, koje je, da se dogodilo, možda moglo učvrstiti podršku sa Zapada, nikad nije došlo. Drugi svjetski rat zapravo je bio pogrebna zvonjava HSS-u.

Kao što smo vidjeli u 2. poglavlju, za vrijeme Travanjskog rata 1941. vođa stranke, Vladko Maček, odbio je otići u egzil zajedno s jugoslavenskom vladom. Umjesto da on sam ode, poslao je Juraja Krnjevića, koji je bio potpredsjednik jugoslavenske izbjegličke vlade, a istovremeno i glavni predstavnik HSS-a u inozemstvu. Maček je odolio i snažnom pritisku Nijemaca da preuzme funkciju predsjednika vlade nove hrvatske države. Ali u svojoj izjavi na Radio Zagrebu nakon proglašenja NDH 10. travnja, pozvao je izabrane zastupnike stranke i članstvo, kao i pristaše u vladi i u narodu, da podrže nove vlastodršce i lojalno surađuju s njima. Ta je izjava jako koristila ustašama jer je dopustila mnogim članovima HSS-a da se opredijele za novi režim i u ustaške ruke predala gotovo cjelokupnu državnu administraciju, policiju i sudstvo Banovine Hrvatske. Nakon toga, značajan dio državnih službenika koji su bili članovi HSS-a kao i vođe stranke na nižim lokalnim razinama (kotara i općina), pristali su uz ustaše. Osobito je važna bila podanička vjernost većine pripadnika dviju paravojnih organizacija, Hrvatske seljačke zaštite i Hrvatske građanske zaštite, koje su pomogle ustašama razoružati dio jugoslavenske vojske i preuzeti vlast u zemlji, osobito u BiH, pod sigurnosnim kišobranom njemačkih i talijanskih snaga.

Nisu se međutim svi članovi HSS-a priklonili ustašama. U stranačkim redovima uskoro je došlo do raskola između članova koji su ostali vjerni Mačeku i onih koji su bili gorljivi pristaše ustaša ili barem voljni surađivati s njima.

Među onima koji nisu surađivali bili su drugi glavni vođe stranke i većina članstva, osobito među seljaštvom, koje je i bilo glavna snaga HSS-a. Od onih koji su kolaborirali najvažniji predstavnici bili su Josip Berković, Stjepan Hefer, Živan Kuveždić, Lovro Sušić i Janko Tortić, a najvažniji visoki državni službenici Banovine Hrvatske bili su Ivica Frković, Vladimir Košak i Dragutin Toth. Ti su ljudi čak i prije travnja 1941. već bili postali snažni pristaše, a neki čak i zaprisegnuti članovi Ustaškog pokreta. Nekoliko njih kasnije su postali ministri ili visoki dužnosnici u novoj državnoj administraciji, izaslanici u stranim državama ili predsjednici kotara. Kad je Maček saznao za ta imenovanja, jezgrovito je komentirao: „Kad je poplava, čak i govna isplivaju.”

Zastupnik Tomo Jančiković, jedan od Mačkovih najvjernijih pristaša, oštro je kritizirao članove HSS-a koji su se pridružili ustašama. Po Jančikoviću mišljenju:

Hrvatska seljačka stranka, sukladno svom programu, treba se boriti protiv strane okupacije i domaće nepravde. U vrijeme kada je nestala Jugoslavija, u Hrvatskoj je, osim grupa koja su se ponašale izdajnički i prema narodu i prema stranci, bilo i onih tako naivnih sljedbenika stranke ali i značajan dio stanovništva koji su mislili, dakle, da smo se oslobodili velikosrpskog militarizma i omrznute beogradske vladajuće klike. Nisu uviđali da je u tom trenutku mnogo snažnija strana sila ušla u zemlju, a s njome također strani, naime, obučeni plaćenici i lopovi odnosno ustaški teroristi, i da smo se pogotovo otada suočili sa stranom okupacijom i domaćom nepravdom.³⁴

Jančiković je bio osobito ogorčen onim bivšim članovima HSS-a koji su stranku bili podupirali samo zbog njezine borbe protiv velikosrpske hegemonije i vladajuće klike u Beogradu, ali koji nisu imali ništa zajedničko sa socijalnom ideologijom braće Radić. Upravo iz te grupacije regrutiralo se mnogo frankovaca i ustaša. Prema Jančikoviću, ti ljudi bili su se agresivno progurali na mnoge važne položaje u stranci i, nakon potpisivanja sporazuma Cvetković-Maček u kolovozu 1939, u vladi Banovine Hrvatske. On ih je nazvao stranačkom „petom kolonom”. U travnju 1941. i u nekoliko mjeseci nakon toga, masovno su se pridružili ustašama. Jančiković je smatrao da je stranka zbog toga izgubila gotovo sve svoje pristaše u građanskoj srednjoj klasi, pa čak i neke seljake, i da joj je ostalo vjerno samo seljaštvo.³⁵

Ustaše su bile i te kako svjesne svoje malobrojnosti i potencijalne opozicije hrvatskoga seljaštva. Zato su mu se gotovo odmah počeli udvarati, što im je omogućavalo Dvanaesto od Sedamnaest načela. Pavelić je govorom od 21. svibnja 1941. pokrenuo kampanju kako bi se u Ustaški pokret privuklo više pristaša HSS-a. NDH, rekao je, bit će „hrvatska, seljačka i ustaška država”.³⁶ Nakon toga, ustaše su u raznim dijelovima zemlje održale niz „zborova” s

nekadašnjim podružnicama HSS-a. Na nekima, kompletno članstvo podružnica odlučilo bi prijeći na ustašku stranu, dok bi na drugima političku pripadnost promijenili samo neki članovi ili samo neki vođe.

Sljedeći krupan korak dogodio se kad su vodeći stranački „disidenti”, bivši članovi HSS-a koji su bili simpatizeri ustaša, na sastanku u auli zgrade Hrvatskog sabora 10. kolovoza 1941. objavili svoju podršku novoj državi i ustaškoj vladi. Službeno su se učlanili u Ustaški pokret i prisegnuli, nakon čega je Pavelić održao prigodni govor.³⁷ To je bila kulminacija ustaških napora da privuku članove HSS-a na svoju stranu. Bez objašnjenja, zborovi su se u rujnu prestali održavati i kampanja u svrhu privlačenja članova HSS-a je prestala. Kako se vodstvo HSS-a držalo na distanci i bilo protiv ustaša, ovi vjerojatno nisu imali povjerenja u mnoge od konvertita koji su im se bili pridružili, i odlučili su prestati s naporima u namjeri povećanja njihova broja.

Čim su se na vlasti počeli osjećati sigurnima, ustaše su raspustile i Hrvatsku seljačku zaštitu i Hrvatsku građansku zaštitu, vjerojatno zato što ni u njihove članove nisu imali povjerenja. Dio članova Zaštite prebacili su u vojsku NDH, a ostatak demobilizirali. Također su izdali dekrete kojima su sve zaposlenike u državnoj službi i u poduzećima u državnom vlasništvu (na željeznici, u PTT-u, javnim komunalnim poduzećima i mnogim drugima) stavili na raspolaganje nadležnim državnim ministarstvima. To je omogućilo provjeru njihove nacionalne pripadnosti i prošlosti. Samo oni koji su zadovoljili ustaške kriterije zadržani su na poslu.

Iako je ustaška vlada formalno zabranila HSS, i iako je on bio jako oslabljen prelaskom dijela članstva ustašama, izolacijom Mačeka i povremenim zatvaranjem većine drugih vođa, nastavio je s djelovanjem, doduše na vrlo ograničen način. Nastavio je funkcionirati čak i kad su ljevičarski orijentirani članovi i oni koji su bili protiv politike čekanja u sve većem broju počeli odlaziti u partizane, što je bio slučaj osobito u drugoj polovici 1943. godine. Ono što je preostalo bio je samo stranački centar koji je ostao vjeran Mačeku. U daljnjem tekstu, terminom „HSS” označavat ćemo ili stranku u cjelini u periodu prije travnja 1941, ili taj reducirani centar.

Pod ustaškom vladavinom, stranka je bila lišena svog pravog vodstva. Maček je bio zatvoren u koncentracionom logoru Jasenovac od listopada 1941. do ožujka 1942, a nakon toga bio je u strogom kućnom pritvoru, tako da je samo rijetko i potajno bio u kontaktu s ostalim stranačkim vođama. To su bili August Košutić, potpredsjednik, i Ivan Andres, Ivanko Farolfi, Ivan Pernar, Bariša Smoljan, Ljudevit Tomašić i Josip Torbar. Svi su oni živjeli u Zagrebu. Prvih pet bili su izrazito konzervativni. Najvažniji vođa izvan Zagreba bio je Tomo Jančiković, poznati liberal, koji je živio u Hrvatskom primorju, na teritoriju pod talijanskom okupacijom. Kako je Maček prije rata imao čvrstu kontrolu nad ostalim stranačkim vođama, Košutić i ostali ratni vođe mogli

su igrati samo ulogu zamjene. Izvan zemlje, grupa članova stranke – Rudolf Bičanić, Ilija Jukić, Juraj Krnjević, Ivan Šubašić, Juraj Šutej i nekolicina manje značajnih ljudi – također su bili članovi jugoslavenske izbjegličke vlade.

Usprkos limitiranom djelovanju HSS-a za vrijeme rata, ustašama je bila vrlo jasna njegova potencijalna moć. Pavelić se nekoliko puta sastao s Košutićem prije kapitulacije Italije. Nakon nje, kad je skinuta politička, vojna i ekonomska hipoteka koju je Italija bila nametnula NDH, predsjednik vlade Nikola Mandić otvorio je službene pregovore s Košutićem o uključivanju HSS-a u koalicijsku vladu. Pavelić, međutim, nije bio spreman odreći se dijela svoje diktatorske moći, a kamoli prihvatiti dalekosežne promjene u vladinoj politici, a predstavnici HSS-a bili su zainteresirani samo za fundamentalnu reorganizaciju režima u svrhu demokratizacije. U pismu datiranom 30. rujna 1943, odgovarajući na Mandićev poziv na daljnje pregovore, Košutić i Torbar istakli su da je ustaška vlada zabranila HSS i da nitko ne može pregovarati u ime stranke koja legalno ne postoji. Što se tiče ulaska osoba povezanih s takvom strankom u vladu, smatrali su da bi to bilo „u načelu nemoguće i beskorisno pod sadašnjim uvjetima”. Ponovili su svoj raniji prijedlog Mandiću da formira na stranačku vladu, vladu koja bi

vratila ljudima povjerenje u vječne ideje o humanitetu, legalnosti, poštenju, slobodi i pravdi te na taj način stvorila preduvjete za duhovno smirenje i obnovu javnog života. Ovaj su stav prihvatili i ostali kolege s kojima sam razgovarao... Vi ste odbili ovaj naš prijedlog... Samo se može žaliti da u ovoj teškoj situaciji očigledno radije prihvaćate površna, a ne prava rješenja koja bi, po našem najdubljem uvjerenju, pokušala rješavati problem u svojoj srži.³⁸

Nakon toga, Pavelić više nije pokušao pregovarati s HSS-om.

Njemačke vojne vlasti brzo su shvatile da je povjeravanje vlasti Paveliću i ustašama bila greška. Oni su bili vrlo mala grupacija čija je politika Nezavisnu Državu Hrvatsku držala u stalnom stanju nereda i protiv čijeg režima je bila većina stanovništva. Ali Glaiseovi naponi da ili nagovori Mačeka da preuzme rukovođenje vladom ili, do konca 1943, da uvede svoju stranku u nju, ostali su bezuspješni. Ustaše su vjerojatno bili svjesni Glaiseovih pokušaja i u strahu da bi Maček u budućnosti mogao popustiti pod njemačkim pritiskom, pa su ga od listopada 1941. do ožujka 1942. držali u koncentracionom logoru. To je, pak, pomoglo zaustaviti odljev članova iz HSS-a u Ustaški pokret.

Maček i ostali vođe HSS-a uzdali su se da će zapadni Saveznici dobiti rat i da će sile Osovine, a s njima i ustaše, biti poraženi. Zbog tog uvjerenja, i zato što se Ustaški pokret vrlo brzo politički kompromitirao, za HSS bi ulazak u vladu ili sklapanje bilo kakvog sporazuma s novim vlastodržcima bila glupost. Umjesto toga, stranački vođe očekivali su da će vrijeme za akciju doći pred

kraj rata. Kako su vjerovali da ishod rata u Jugoslaviji ovisi o snazi sukobljenih velikih sila, smatrali su da je najbolje da se drže politike čekanja. Kao rezultat takve odluke, u drugoj polovici 1941, cijeloj 1942. i dijelu 1943. godine, vodstvo stranke ostalo je pasivno.

Za vrijeme rata, HSS se morao boriti ne samo protiv ustaša nego i protiv komunista. KPJ je kritizirao HSS još od 1924, kad se Stjepan Radić odrekao ulaska u Seljačku internacionalu. Naime, popularnost HSS-a umnogome je bila prepreka jačanju komunista u Hrvatskoj. Osnivanje KP Hrvatske 1937. kao ogranka KPJ bilo je iskalkulirano s namjerom da se dotakne hrvatski nacionalistički živac i pomogne popularizacija i jačanje komunističkog pokreta. Kasnih tridesetih godina 20. stoljeća, zbog nadolazeće opasnosti od nacističke Njemačke i fašističke Italije, kao i zbog razočarenja jednog dijela stanovništva Mačekom ulaskom u jugoslavensku vladu u kolovozu 1939. i sve gorim ekonomskim prilikama, komunisti su, pod Titovim vodstvom i uz pomoć organizacije i ideologije Narodnog fronta, postigli izvjestan napredak u Hrvatskoj, baš kao i ustaše. Ali HSS je zadržao svoju dominantnu poziciju u hrvatskom društvu, osobito među seljaštvom.

Invazija, podjela i okupacija Jugoslavije u travnju 1941. drastično su promijenili političku scenu. Sve političke stranke, osim Ljotićeve stranke u Srbiji, Ustaškog pokreta u Hrvatskoj i folksdojčerskih grupacija u raznim dijelovima zemlje, bile su zabranjene. U starim strankama došlo je do raskola, pri čemu su neke frakcije počele surađivati s okupatorskim ili kvislinškim režimima, druge se pritajile kako bi prošle rat uz najmanje moguće gubitke, a treće se pridružile pokretima otpora kad su ovi počeli djelovati.

KP Hrvatske bio je potpuno svjestan snažne pozicije HSS-a među hrvatskim seljaštvom i u većem dijelu građanstva i inteligencije. Također je znao da Maček uživa golem osobni ugled u čitavom narodu, a osobito među seljaštvom, ugled koji je zbog njegovog boravka u koncentracionom logoru i kućnom pritvoru vjerojatno narastao. Dugogodišnje kondicioniranje hrvatskoga seljaštva demokratskom, pacifističkom, relativno ljevičarskom i antikomunističkom ideologijom braće Radić i nacionalistički karakter koji je stranka bila poprimila u međuratnom razdoblju tijekom borbe protiv velikosrpske hegemonije i kraljevske diktature bile su velike barijere napredovanju komunista. Namamiti veliki broj seljaka da se pridruže partizanima i bore na njihovoj strani, za komuniste je bio daleko najteži politički problem u Hrvatskoj.³⁹

Kako je Mačekov stranački centar prihvatio politiku čekanja i bio protiv partizanske politike i oružanih operacija, odbio je pozvati svoje članstvo da se pridruži partizanima i njihovoj borbi. Kao odgovor na to, komunisti su razvili dvije strategije. Prva je bila da su i u usmenoj i u pisanoj propagandi snažno napali Mačeka i „kliku oko njega” kao pomagače ustaša, četnika i jugoslaven

ke izbjegličke vlade. Ti žestoki napadi bili su djelomično potaknuti politikom vođa HSS-a koji su mladim ljudima savjetovali da se „drže podalje od crvenih” i da radije odu u vojsku NDH. Kao što će biti objašnjeno u 10. poglavlju, HSS se nadao da će na kraju uspostaviti kontrolu nad vojskom i, uz pomoć zapadnih saveznika, upotrijebiti je kao instrument u osvajanju vlasti na kraju rata. Ali time što su poticali mlade ljude da odlaze u vojsku NDH, stranka je dala komunistima materijala za napade da surađuje s okupatorskim silama.⁴⁰

Do rujna 1943. međutim, partizani su shvatili da su propagandni napadi na Mačeka kontraproduktivni. Umjesto da odvlače pristaše od njega, povećali su seljačku podršku Mačeku. Kao rezultat toga, napadi na Mačeka osobno prestali su, mada ne i napadi na članove njegove svite. Ali to je bio samo privremeni predah. Prema direktivi Propagandnog odjela ZAVNOH-a (Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske) od 15. veljače 1944. „Određene suzdržanosti koja se u nekoj mjeri iskazivala u našoj politici prema ovim (političkim) špekulantima (Maček i njegova klika), pri čemu se nije spominjalo Mačekovo ime, više ne treba biti. Naš napad se sada usmjerava na Mačeka osobno i njegovu kliku s ciljem da ih se izolira od seljaštva i nacionalno potlačenih masa.”⁴¹

Komunisti su htjeli i privući što veći broj članova HSS-a na oslobođena područja i uključiti ih u Narodnooslobodilačke odbore i partizanske borbene jedinice. Tu drugu strategiju privlačenja članova HSS-a primjenjivali su tako što su na slobodnom teritoriju organizirali disidentski HSS, u biti pod kontrolom komunista. U lipnju 1943. na oslobođeni partizanski teritorij stigao je Božidar Magovac, profesionalni novinar i Mačkov blizak prijatelj i suradnik koji je uživao veliki ugled u redovima HSS-a. Od njegova dolaska mnogo se očekivalo. Partizani su se nadali da će on privući još članova HSS-a i služiti kao protuteža vođama okupljenim oko Mačeka. Magovac je 19. lipnja poslao izjavu ZAVNOH-u u kojoj je objasnio uvjete i načela suradnje između HSS-a i Narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj. Prihvatio je načela i ciljeve Narodnooslobodilačke borbe koje su 26. svibnja 1943. objavili Glavni štab Narodnooslobodilačke vojske za Hrvatsku i komitet za pripremu organizacije ZAVNOH-a. Osim toga, narugao se optužbama od strane antipartizanskih snaga da partizani nakon pobjede namjeravaju zvesti komunistički režim. U srpnju je objavio apel članovima HSS-a u kojem tvrdi da je svim poštenim Hrvatima mjesto u Narodnooslobodilačkoj vojsci.⁴²

Vjerojatno se ravnajući po Jančikovićevu izvještaju (vidi dolje), Magovac je najavio da će Izvršni odbor HSS-a biti osnovan čim dovoljan broj članova stranke dođe na oslobođeni teritorij. Iako se neke formulacije u njegovim izjavama iz lipnja i srpnja nisu baš sviđjele komunistima i partizanima, podržali su njegove aktivnosti kao sredstvo da se privuče više članova HSS-a u partizanske redove. Magovcu je zato u srpnju 1943. dopušteno da počne izdavati

tjedne stranačke novine *Slobodni dom*. Uskoro je postao priznat kao vođa onih članova HSS-a koji su surađivali s partizanima ili ih potpomagali. Djelomično zahvaljujući njegovim naporima, a djelomično zahvaljujući nekim drugim događanjima, osobito kapitulaciji Italije, broj članova HSS-a u partizanskim redovima stalno je rastao. Dok su 1941. i 1942. partizani u Hrvatskoj većinom bili Srbi, početkom listopada 1943. bili su većinom Hrvati. Na Magovčevu inicijativu i na poticaj KP Hrvatske, na oslobođenom teritoriju u Plaškom u Lici 12. listopada 1943. osnovan je Izvršni odbor HSS-a. Za prvoga predsjednika izabran je Magovac.⁴³

Ovdje moramo naglasiti da su između višeg i nižeg kruga rukovodilaca KPH i u redovima partizana postojale velike razlike u stavovima o politici prema Mačeku, HSS-u i članovima HSS-a koji su se pridružili partizanima. Neki partizani bili su ogorčeni zbog primanja članova HSS-a u njihove redove, optužujući ih da su zakašnjeli ili da su se pridružili tek kad je postalo jasno da će partizani pobijediti. Drugi ne samo da su bili za to da ih se prima, nego su bili i velikodušni u tom smislu tvrdeći da nije potrebno da članovi HSS-a mijenjaju svoje političke stavove i uvjerenja, nego da samo moraju biti voljni boriti se u okviru Narodnooslobodilačkog pokreta. Ovaj drugi stav bio je i službena politika KPH, koji je znao da neće uspjeti postići pobjedu u Hrvatskoj ako ne uspije privući članove HSS-a u svoje redove.⁴⁴ U stvari, aktivnost onih vođa HSS-a koji su se pridružili partizanima prije i poslije osnivanja Izvršnog odbora uvelike je pridonijela masovnoj mobilizaciji i odlasku Hrvata u partizane. Reakcije članova HSS-a izrazito su se razlikovale od regije do regije, ovisno o vojnoj situaciji i aktivnostima lokalnih vođa HSS-a. Broj članova HSS-a u partizanskim redovima bio je primjerice mnogo veći u Dalmaciji, Hrvatskom primorju, Lici i Slavoniji nego na području sjeverno od Zagreba.

Onaj dio nižeg rukovodstva HSS-a koji je smatrao da Mačkova politika čekanja šteti interesima stranke i odlučio surađivati s partizanima, bio je međusobno razjedinjen. Dvije različite grupacije bile su voljne boriti se zajedno s partizanima, ali razlikovali su se po prirodi odnosa s KPH i partizanskim vodstvom. S jedne strane, Magovac je suradnju između HSS-a i KPH smatrao političkom koalicijom između relativno ravnopravnih partnera.⁴⁵ S druge strane, neki stranački vođe pridružili su se partizanima ne zahtijevajući ravnopravnost svoje stranke s KP. Iako su različiti stavovi o tako fundamentalnom pitanju nastavili postojati, jedno su vrijeme bili tolerirani, i suradnja između HSS-a i političkih snaga predvođenih komunistima se nastavila. Zato su Mago-vac i još nekoliko vođa HSS-a – sporazumom s KPH – postali članovi ZAVNOH-a. Magovac je kasnije postao potpredsjednik Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ-a), to jest privremene partizanske revolucionarne vlade izabrane na drugom zasjedanju AVNOJ-a (Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije) u Jajcu 29. studenoga 1943. godine. Na-

cionalni komitet oslobođenja Jugoslavije bio je pod punom kontrolom KPJ.

Iako je surađivao s komunistima u raznim političkim tijelima i nastavio pozivati članove HSS-a da se mobiliziraju na strani partizana, Magovac nije bio voljan nazvati Mačeka izdajnikom ili kritizirati stranačke vođe i članove koji su ga podržavali. U skladu sa svojim stavom o koaliciji između njegove stranke i KP, Magovac je htio i obnoviti organizacije HSS-a na lokalnoj razini u oslobođenim područjima. Ali njegovi naponi bili su u suprotnosti s politikom KP koja drugim političkim skupinama nije dopuštala efektivnu političku organizaciju. Suradnici Magovčevih tjednih novina neko su vrijeme djelovali i kao aktivisti HSS-a, ali komunisti su to uskoro onemogućili.⁴⁶ Nakon što je optužen da je s promačekovski orijentiranim vođama vlastite stranke radio protiv Narodnooslobodilačkog pokreta umjesto da s njim surađuje, Magovac je pao u nemilost kod komunista i nekih stranačkih kolega. Konačno, na drugoj sjednici Izvršnog komiteta HSS-a, 29. travnja 1944, bio je prisiljen dati ostavku na položaj predsjednika, a u kolovozu 1944. dao je ostavku i na položaj potpredsjednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. Zadržao je samo formalne veze s tim tijelima, ali njegova moć i utjecaj zapravo su eliminirani.

Na oba ta položaja, Magovca je naslijedio Franjo Gaži, koji je bio spreman potpuno surađivati s komunistima.⁴⁷ Nakon toga, odnosi između Izvršnog odbora HSS-a i komunista odvijali su se glatko. Gaži i njegovi kolege u Izvršnom odboru i oko njega nastavili su djelovati kao grupa, ali stopili su se s Narodnooslobodilačkim pokretom pod dominacijom komunista. Uklanjanjem Magovca s čela Izvršnog odbora i poboljšanjem vojne i političke situacije partizana u Hrvatskoj, članovi HSS-a počeli su se u velikom broju priključivati partizanima i mnogo su pridonijeli njihovoj konačnoj pobjedi.

Neki autori naglašavaju činjenicu da su komunisti u Hrvatskoj i Izvršni odbor HSS-a u prvi plan stavili problem nacionalnog oslobođenja Hrvatske, a smanjili važnost pitanja socijalne promjene, bez sumnje kako bi ojačali poziciju Izvršnog odbora i učinili ga prihvatljivijim i učinkovitijim.⁴⁸

Komunisti su takvu politiku, međutim, provodili u cijeloj Jugoslaviji za svo vrijeme rata. Zahvaljujući toj politici, kad je na trećem zasjedanju ZAVNOH-a, održanom u Topuskom 8-9. svibnja 1944, proglašena Republika Hrvatska kao jedna od suverenih federalnih jedinica u reorganiziranoj federalnoj Jugoslaviji, hrvatska javnost je to jako pozitivno primila.

Početkom 1943, centar HSS-a počeo je shvaćati da ne može u nedogled nastaviti s politikom potpune pasivnosti, ali Jančikovićevo mišljenje o tome što bi trebalo učiniti prilično se razlikovalo od mišljenja grupe oko Košutića u Zagrebu. U izvještaju koji je napisao početkom 1943. i koji je potom bio u tajnom opticaju kao stranački dokument, Jančiković je ustvrdio da neaktivnost uništava stranku i pozvao na hitnu i temeljitu reorganizaciju njezine strukture. Predložio je da postojeće vodstvo stranke što prije organizira izbore među lo-

jalnim članstvom na kojima bi bili izabrani širi i uži Izvršni odbor kako bi vodili poslove stranke u odsustvu njezina predsjednika, Mačeka. Također je predložio da Izvršni odbor ustanovi koliko je članstva još uvijek u stranci i objavi deklaraciju o ciljevima stranke i njezinim stavovima o svim neriješenim političkim problemima.⁴⁹ Ali rukovodstvo stranke u Zagrebu ignoriralo je njegove prijedloge, možda u uvjerenju da ih je u ratnim uvjetima teško ili nemoguće realizirati, ili zbog načelnog neslaganja s predloženim. I rukovodstvo u Zagrebu i Jančiković imali su nekoliko kontakata s predstavnicima četnika i partizana, ali zbog korjenito različitih pogleda na ratnu i poslijeratnu politiku, oni nisu dali pozitivne rezultate. Rukovodstvo u Zagrebu nastavilo je njegovati kontakte s naklonjenim oficirima vojske NDH i, kao što ćemo pokazati u 10. poglavlju, od sredine 1943. godine HSS je ulagao udružene napore u uspostavu direktnog kontakta sa savezničkim snagama u Italiji kako bi se osigurala neposredna suradnja između stranke, njoj naklonjenih časnika vojske NDH i Saveznika nakon očekivanog iskrcavanja savezničkih snaga na istočnoj obali Jadrana. Kako je raslo uvjerenje da će na kraju rata partizani biti na pobjedničkoj strani, počelo se činiti apsolutno neophodnim da stranka ima efektivnu suradnju sa Saveznicima, što bi joj, zajedno s kontrolom nad vojskom NDH, dalo jaku poziciju za pregovore s partizanima.

Stranački vođe bili su osim toga uvjereni da će im zapadni Saveznici pomoći zato što su na čelu partizanskog pokreta bili komunisti, dok je HSS bio demokratska, antikomunistička snaga pomoću koje su Saveznici mogli vršiti utjecaj u zemlji nakon rata.

Sve do sredine 1944, centar stranke bio je protiv suradnje i s četnicima i s partizanima. Ali kad su shvatili da će partizani biti na pobjedničkoj strani i nakon što nisu uspjeli uspostaviti nikakvu suradnju sa savezničkom komandom u Italiji, predomislili su se. Preko agenata u Švicarskoj „sondirali” su stav britanske vlade prema eventualnoj suradnji HSS-a s partizanima. Britanci su takvu politiku podržavali, ali smatrali su da ju trebaju dogovoriti same grupacije. Kao rezultat toga, Košutić, koji je do tada bio ogorčeni protivnik bilo kakvog pokušaja približavanja partizanima, pristupio im je u travnju 1944. godine. Tom zamršenom pričom, koja je koincidirala s dramatičnim razvojem događaja u stranci i njezinu vodstvu, pozabavit ćemo se u 10. poglavlju.

Predstavnici HSS-a u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi u Londonu također su radili na zaštiti interesa hrvatskoga naroda, kako su ih oni vidjeli. Kako bi oponirali eksponentima ideje Velike Srbije, koji su kontrolirali izbjegličku vladu i podržavali Dražu Mihailovića, borili su se da osiguraju podršku Velike Britanije.⁵⁰ Onda je, u lipnju 1944, Ivan Šubašić, važan član HSS-a, imenovan za predsjednika vlade. Šubašića su kralju Petru II nametnuli Britanci, a imao je nalog da postigne dogovor s Titom o formiranju jedinstvene jugoslavenske vlade. Prvi koraci prema tom dogovoru učinjeni su u lipnju te godine, ali

jedinstvena vlada formirana je tek 7. ožujka 1945, nakon što su mjesec dana prije toga na konferenciji u Jalti donesene direktive o Jugoslaviji. Ta, prva vlada Demokratske Federativne Jugoslavije, bila je koalicijska, sastavljena od predstavnika NKOJ-a i predstavnika izbjegličke vlade. Ubrzo su predstavnici NKOJ-a na svaki način nadjačali tobožnje koalicijske partnere. Ovi su brzo postigli puno diplomatsko priznanje nove vlade od strane Velike trojice, a kasnije i ostalih zemalja. Koalicijska vlada predstavljala je krunu uspjeha za Tita i partizane i potpuni poraz za snage koje su stajale iza izbjegličke vlade, uključujući kralja Petra i Šubašića osobno.

Sve u svemu, razvoj događaja tijekom Drugoga svjetskog rata pokazao se katastrofalnim za HSS. Kao što smo vidjeli, podijelio se na tri grupacije – onu vjernu Mačeku, onu koja je surađivala s ustašama i onu koja je podržavala partizane i surađivala s njima. To se dogodilo zato što stranka nije bila homogeno političko tijelo, nego nacionalni pokret koji je u međuratnom periodu privukao mnoge opcije na širokom političkom spektru i razne interesne skupine. Njezin vođa, Maček, iako sposoban i postojan u vrijeme mira, nije uspio postati snažan i odlučan vođa kojeg su teški ratni uvjeti zahtijevali. Štoviše, ustaše su ga cijelo vrijeme rata efikasno izolirale od ostalih vođa stranke. Njegova politika pasivnog čekanja pokazala se nezadovoljavajućom za većinu članova stranke koji su se držali podalje od ustaškog režima i završili surađujući s partizanima.

Teško je procijeniti koliki je dio članstva iznosio u svakoj od te tri grupacije. Major Randolph S. Churchill, britanski oficir za vezu s partizanskim Glavnim štabom u Hrvatskoj, podnio je izvještaj od 20. travnja 1944. prema kojem je svaka od te tri grupacije otprilike brojčano jednaka.⁵¹ To mi se čini malo vjerojatnim. Vjerojatnije je da se segment stranke koji se koncem 1941. pridružio ustašama počeo osipati jer su se ustaše na mnogo načina kompromitirale. Centar, koji je ostao vjeran Mačeku, također je postepeno izgubio dosta od svoje snage jer je, kako je rat odmicao, sve više njegovih članova prelazilo partizanima. Zato je pri kraju rata propartizansko krilo HSS-a postalo najveće. Neki autori tvrde da su vođe stranke namjerno delegirali članove u svaku od sukobljenih snaga u Hrvatskoj, kao i predstavnike kod zapadnih Saveznika kroz jugoslavensku izbjegličku vladu, kako bi zaštitili poziciju stranke bez obzira kojim smjerom se događaji razvijaju; međutim, osim sudjelovanja stranke u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi i Magovčeva bezuspješnog pokušaja koaliranja s partizanima, ništa nije dalje od istine. Stranka se za vrijeme rata *de facto* jednostavno raspala i ta su se tri segmenta borili jedan protiv drugoga. Ni jedna od te tri frakcije nije bila u stanju izvršiti neovisan ili efektivan utjecaj na situaciju u Hrvatskoj tijekom tih sudbonosnih godina. Valja napomenuti da su te i predstavnici stranke u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi poslije formiranja Šubašićeve vlade podijelili. Samo otprilike polovica od vođa u egzilu stala je

na stranu Šubašića i s njim se vratila u Jugoslaviju, dok se najviši po rangu član u izbjeglištvu, Krnjević, suprotstavio suradnji s Titom i ostao u inozemstvu

Naša analiza o HSS-u za vrijeme Drugoga svjetskog rata ne bi bila kompletna bez komentara o sudbini njezina najvećeg saveznika od 1927. do 1941. Srpske demokratske stranke (SDS-a). To je bila glavna politička stranka Srba na hrvatskom teritoriju kao i Hrvata i Slovenaca koji su se smatrali Jugoslavenima. Seljačko-demokratska koalicija (SDK), koju su te dvije stranke oformile 1927, raspala se u ožujku 1941. oko pitanja da li bi Jugoslavija trebala pristupiti Trojnom paktu, pri čemu je HSS bio za pristupanje, a SDS protiv. Nakon što je ustanovljena jugoslavenska izbjeglička vlada, u njoj je svoje predstavnike imao i SDS.

Za vrijeme rata, članovi SDS-a bili su među glavnim metama ustaške antisrpske politike. Mnogi su ubijeni ili umrli u logorima, drugi su prognani u Srbiju, koja je bila pod njemačkom okupacijom, ili su sami tamo pobjegli. Treći su pak pobjegli u šume i planine i tamo se pridružili četnicima ili partizanima, uglavnom potonjima zbog njihova projugoslavenskog stava. Zajedno s predratnim članovima KP oni su vjerojatno sačinjavali najvažniji element partizanskih snaga u Hrvatskoj tijekom prve dvije godine otpora i revolucije, i ostali su bitan dio tih snaga do kraja rata. Srbi su dali važan doprinos radu ZAVNOH-a i njegovim Narodnooslobodilačkim odborima na nižim razinama privremene vlasti za vrijeme rata. Srpski članovi ZAVNOH-a sastali su se u Otočcu u Lici 12. siječnja 1944. i osnovali srpski klub članova ZAVNOH-a pod predsjedanjem Radeta Pribićevića, potomka politički prominentne porodice iz Hrvatske i člana predratnog Glavnog odbora SDS-a. Klub je izdao proglas Srbima u Hrvatskoj u kojem je formulirao svoja načela i ciljeve i pozvao stanovništvo da pojača svoju borbu protiv okupacije i kolaboracionističkih snaga.⁵²

Kako je sudjelovanje u partizanskim borbenim jedinicama bilo prvenstveno ni put prema članstvu u KPH, mnogi Srbi našli su svoj put u tu stranku. To, i činjenica da su mnogi Srbi tijekom rata postali vojni zapovjednici visokog ranga, imalo je, dugoročno gledano, važne posljedice za Hrvatsku. Ustaška politika, koja je za cilj imala eliminaciju Srba kao vitalne nacionalne skupine u Hrvatskoj i BiH, rezultirala je tolikim ljudskim i drugim žrtvama kod Srba, da su se oni u velikom broju pridružili komunističkoj revoluciji i bitno pridonijeli njezinom uspjehu. Pobjeda komunista u Jugoslaviji dovela je do velikog porasta relativne političke moći Srba u Hrvatskoj.

USTAŠKI REŽIM I RIMOKATOLIČKA CRKVA

Dok ćemo ulogu Katoličke crkve u NDH detaljno obraditi u 12. poglavlju, na ovom ćemo mjestu ukratko opisati odnose između Crkve i ustaškog režima. Zbog svoje malobrojnosti, ustaše su bili prisiljeni potražiti saveznike i obrazovane kadrove za svoju administraciju u drugim političkim i socijalnim skupinama. Doduše, mnogi su zaposlenici iz prethodnog režima zadržani pod uvjetom da su zadovoljili kriterije ustaške provjere. Kako im je većina ideja HSS-a bila odbojna, saveznike su našli među onima koji su zastupali nacionalističke i autoritarne političke stavove, primjerice među katoličkim klerom i klerikalno orijentiranim intelektualcima. Signifikantno je da je veliki dio ustaških vođa bio proizvod katoličkih gimnazija i potjecao iz područja u kojima su Rimokatolička i Srpska pravoslavna crkva koegzistirale stoljećima.⁵³ Bili su svjesni pritužbi Katoličke crkve zbog političkih i vjerskih prilika u Jugoslaviji između dva rata, i njezinog otpora protiv Jugoslavije pod dominacijom Srba i protiv Srpske pravoslavne crkve. Ustaše su također privukle vodeće ličnosti bivše Hrvatske pučke stranke, katoličke političke stranke u Hrvatskoj u dvadesetim godinama 20. stoljeća, koji su prvotno bili projugoslavenski orijentirani, ali su koncem dvadesetih godina već postali izrazito separatistički i antijugoslavenski nastrojeni.

I prije i poslije travnja 1941, mnogi hrvatski katolički svećenici, osobito oni mladi, u ustaškom ultranacionalističkom programu vidjeli su rješenje za hrvatsko nacionalno pitanje i sredstvo za poboljšanje pozicije Katoličke crkve u Hrvatskoj. Zapravo, priličan broj katoličkih svećenika, osobito franjevci u BiH i južnoj Dalmaciji, bili su zaprisegnuti članovi Ustaškog pokreta još prije travnja 1941. godine. Bliska suradnja između ustaša i dijela katoličkog klera prirodno je proizašla iz činjenice da su i jedni i drugi bili autoritarno, antijugoslavenski, antidemokratski, antimasonski, i prije svega, antisrpski, antipravorodni i antikomunistički orijentirani.

Tri važne ličnosti među ustašama, od kojih su dvojica bili katolički svećenici, svjedoče o srodnosti između izvjesnih ustaških i katoličkih stavova. Velikodoktor Dragutin Kamber, župnik u Doboju, u Bosni, koji je u travnju 1941.

postao ustaški povjerenik za kotar Doboj, napisao je članak povodom prve godišnjice NDH: „Daleko od toga da se želimo s bilo kime natjecati. No, bez ikakvih usporedbi, moram istaći da hrvatsko katoličko svećenstvo u velikoj većini pripadalo onim društvenim krugovima koji su pripremali osnivanje samostalne Hrvatske.” U sličnom duhu, velečasni Vilim Cecelja, župnik u zagrebačkom predgrađu Kustošiji, koji je položio ustašku prisegu prije 10. travnja 1941. i pred kojim su službenu prisegu položili Pavelić i ministri nove države, u novinskom intervjuu ustvrdio je da su svećenici oduvijek patriotski raspoloženi i da su s velikim entuzijazmom pozdravili trenutak oslobođenja. Osobito je spomenuo franjevence iz Dalmacije i Hercegovine, ali je naglasio da i među župnicima ima mnogo zaprisegnutih ustaša. I Vjekoslav Luburić, jedan od važnih ustaša i aktivni katolički vjernik, napisao je u emigraciji u lipnju 1955. da ne razumije kako netko može „vjerno služiti Paveliću i istovremeno na bjesomučan način optuživati ustaštvo i svećenstvo, dva stupa naše revolucije, našeg rata i našeg otpora”.⁵⁴

Baš kao što je izjava koju je Maček pročitao na Radio Zagrebu 10. travnja 1941. pomogla novom režimu da konsolidira svoju vlast (vidi 2. poglavlje), isto tako je pomoglo i nekoliko postupaka i izjava nadbiskupa Stepinca, osobito njegov brz posjet Slavku Kvaterniku i Paveliću i njegova okružnica od 28. travnja 1941. u kojoj poziva sve svećenike svoje nadbiskupije na vršenje dužnosti prema novoj državi.⁵⁵

Valja primijetiti i da je cjelokupni katolički tisak od početka do kraja ustaške države podržavao Pavelića i ustaški režim.

Kako ustaše nisu imale intelektualaca ni pisaca, većina službenih propagandista i za stranku i za državu (Ivo Bogdan, Matija Kovačić, Ivan Oršanić, Vilko Rieger) i mnoge druge vodeće ličnosti u novinarstvu, na radiju i filmu (Petar Bareza, Ivo Guberina, Ivo Lendić, Milivoj Magdić, Tias Mortigijja, Franjo Nevistić) bili su katoličko-klerikalne ili frankovačke provenijencije ili su bili povezani s tim krugovima. Počevši od govora ministra unutarnjih poslova Andrije Artukovića u Hrvatskom saboru 24. veljače 1942, ali zapravo nastavljajući dugu tradiciju hrvatske nacionalističke i klerikalne misli, ustase i njihovi klerikalni saveznici svoje su napade usmjerili uglavnom protiv četiri grupe koje su smatrane glavnim neprijateljima hrvatskoga naroda i države: Srbe, Židove, masone i komuniste.⁵⁶ Nakon što su Židovi odstranjeni iz javnog života u NDH i nakon što je bio eliminiran utjecaj masona (koji su sam okončali svoju aktivnost 1940), propagandisti su objedinili Srbe i komuniste u svoj najomiljeniji pogrdni naziv, „srbokomunisti”, koji je trebao identificirati glavnog neprijatelja hrvatske nacije i države.

Osim što su upravljali većim dijelom ustaške propagande i masmedija, klerikalci su bili osobito utjecajni u obrazovanju. Prvi ministar bogoštovlja i nastave u vlasi NDH, Mile Budak, navodno je imao izvrsne veze s Katoličkom

crkvom, a dva klerikalca, Ivan Oršanić i Feliks Niedzielsky, bili su jedan za drugim vođe Ustaške mladeži. Klerikalac Mladen Mikac bio je rukovoditelj hrvatskoga zavoda za film (Državnog slikopisnog zavoda), a Radovan Latković, Frankovac, bio je direktor Hrvatskog radija. Tri najvažnija izvora talenata iz kojih su ustaše regrutirali kadar za propagandu, masmedije i državnu administraciju na području obrazovanja bili su klerikalni novinari, profesori Zagrebačke nadbiskupske gimnazije i klerikalni intelektualci koji su izdavali časopis *Hrvatska smotra*. Neke od tih osoba navodno su bile zaprisegnuti ustaše prije 10. travnja 1941. godine.⁵⁷

Vatikan, u skladu sa svojom uobičajenom praksom, nije službeno priznao NDH jer je bila proglašena za vrijeme rata. Ali imao je izaslanika, papinskog legata pri episkopatu u NDH, opata Giuseppea Ramira Marconea, a NDH je imala neslužbenog poslanika u Vatikanu.

Stepinac je 24. svibnja 1943. poslao kardinalu Luigiju Maglioneu, papinskom državnom tajniku, indikativan izvještaj o stavu Katoličke crkve u Hrvatskoj prema ustaškom režimu. Nešto ranije, jugoslavenska izbjeglička vlada je protestirala kod Svete Stoline zbog zlostavljanja Srba u „takozvanoj NDH” tvrdeći da Katolička crkva u Hrvatskoj „nije ispunila svoju dužnost prema pravoslavicima koji se osjećaju progonjenima, čak da je Crkva, prema istim klevetama, odobrila i organizirala mjere protiv raskolnika”. Nadbiskupov izvještaj pružio je Svetoj Stolini popratne informacije o tim optužbama. Stepinac se „osjećao dužnim upozoriti kardinala Maglionea da materijal koji je Svetoj Stolini poslala srpska propaganda služi samo tome da u očima Svete Stoline umanji ugled sadašnjeg režima u Hrvatskoj”. U izvještaju nadalje stoji: „I pored sve neprijateljske propagande protiv Crkve u Hrvatskoj, ostaje povijesna činjenica da je Katolička crkva u Hrvatskoj uvijek činila da se njezin glas čuje i pred najvišim državnim ličnostima, čak i kad to nije bilo bez opasnosti po druge interese Crkve. To nam je potvrdio i priznao ne mali broj Srba, vođen ne mržnjom nego istinom i zahvalnošću.” Nadbiskup u tom izvještaju priznaje da se „okrutnost na koju se žale Srbi, javila tijekom nacionalne revolucije, kada je vrijeme sa sobom donijelo neodgovorne pojedince koji su u ime Vlade počinili zločine ne mareći u stvari za autoritet Države ili čak često idući protiv ured Vlade. To se vidi iz činjenice da je mnogo tih neodgovornih osoba strijeljano naredbom Vlade”.

Nadbiskup je izrazio žaljenje zbog tih delikata i osudio ih, ali primijetio je da su ta djela reakcija na ono što su Srbi radili u međuratnom periodu, kad su povrijedili sva prava hrvatskoga naroda. Također podsjeća svoje čitatelje na atentat na hrvatske zastupnike u beogradskoj Skupštini u lipnju 1928. godine.

Stepinac dalje navodi da je vlada NDH učinila mnogo dobra od neposrednog interesa za Katoličku crkvu u Hrvatskoj. Primjerice, da se bori se protiv široko raširene prakse abortusa, koje izvode, uglavnom, židovski i pravoslavni

liječnici, protiv čega bivša vlast nije poduzimala gotovo ništa; da je zabranila pornografske publikacije, koje su prije promovirali uglavnom Židovi i Srbi; da je ukinula masonstvo i da se energično bori protiv komunizma, koji su pod starom beogradskom vladom bili počeli cvasti; i da je izdala dekrete protiv psovanja. Da ustaška vlada osim toga osigurava obrazovanje vojnika u kršćanskom duhu; inzistira na nastavi vjeronauka u školama i ne protivi se vjerskim školama; da je povećala financijsku pomoć sjemeništima i drugim vjerskim institucijama, povećala plaće svećenstvu, da potpomaže dobrotvorne aktivnosti Crkve i financijski potpomaže gradnju novih i popravak postojećih crkava. Prema nadbiskupu, sve su to bili pokazatelji dobre volje ustaške vlade prema Katoličkoj crkvi. I kao što nadbiskupov izvještaj jasno pokazuje, Crkva je uzvraćala istom mjerom.⁵⁸

Međutim, kako je rat odmicao, politika terora ustaškog režima protiv židovskoga i srpskoga stanovništva, kao i protiv protuustaški orijentiranih Hrvata te njegov totalitarni karakter i pokornost Talijanima i Nijemcima, prijetili su da će nanijeti golemu štetu i hrvatskom narodu i Katoličkoj crkvi u Hrvatskoj. Kao rezultat toga, katolička hijerarhija u Hrvatskoj počela je kritizirati pojedine postupke ustaša i kasnije se nastojala distancirati od režima. S obzirom na alternative koje su stajale na raspolaganju – jugoslavenska država pod kontrolom četnika ili komunista – na kraju je ipak sve do kraja rata nastavila davati podršku ustašama i NDH. Posljednji formalan izraz te podrške bilo je Pastoralno pismo izdano nakon Biskupske konferencije 24. ožujka 1945, koje ćemo opširnije prodiskutirati u 12. poglavlju.

USTAŠE SAZIVAJU HRVATSKI SABOR

Neki ustaše u zasluge svog Pokreta ubrajaju i ponovno sazivanje Hrvatskog sabora, koji je prvi put ponovo zasjedao 23. veljače 1942. Ali Sabor nije imao ni politički značaj ni ustavnopravnu težinu te je njegovo sazivanje bilo hir ustaša koji nisu bili voljni dati narodu istinska politička prava pa su im pokušali zamazati oči formom i ceremonijalom. Pavelić je htio imati i službeni forum kojem bi se s vremena na vrijeme mogao obraćati. Sabor je tijekom 1942. zasjedao 12 puta, posljednji put 28. prosinca, i više ni jedanput do kraja rata nije bio izabran. Među njegovim članovima bili su još živući zastupnici Hrvatskog sabora iz 1918, neki zastupnici HSS-a i JMO-a izabrani 1938, nekoliko članova Glavnog odbora stare Hrvatske stranke prava, razni dužnosnici Ustaškog pokreta, nekoliko Pavelićevih osobnih prijatelja iz redova bosanskohercegovačkih Muslimana i dva Srbina, Savo Besarović, Pavelićev osobni prijatelj iz Sarajeva, i Svetislav Sumanović, u tridesetima i sve do rata podban Savske banovine odnosno Banovine Hrvatske.⁵⁹

Paveliću i ustašama svidjelo bi se da je Sabor, koji su oni sazvali, imao povijesni značaj prijašnjih Sabora. Ali kako zastupnici nisu bili izabrani na općim izborima, kako je na snazi bio jednostranački sustav i Pavelićeva diktatura, kako je Ustaški pokret imao potpunu kontrolu nad masmedijima i kako su svi politički skupovi bili zabranjeni (osim onih koje su organizirale same vlasti), to je bilo samo po sebi nemoguće.

Postoji neslaganje o točnom broju zastupnika u ratnom Saboru. Prema službenim popisima, Komisija za vjerodajnice potvrdila je vjerodajnice za 147 članova. Nekim osobama koje su bile pozvane da sudjeluju u radu Sabora nisu mogli biti uručeni, a neki su ih odbili. Najzanimljivije je pitanje broja zastupnika HSS-a izabranih u prosincu 1938. koji su pristali služiti. Prema službenom popisu saborskih zastupnika koji je potvrdio potpredsjednik stranke, August Košutić, od 46 zastupnika izabranih 1938. godine, 18 ih je sudjelovalo u radu ratnog Sabora.⁶⁰

U svom pozdravnom govoru, Pavelić se obratio članovima Sabora kao prijateljima, poštovanima, poglavitima, velemožnima, uglednima i plemenitima,

mudrima i obzirima, ljubljenima i vjernima".⁶¹ Već 25. siječnja bio je izvjestio izaslanika Kaschea da će Sabor privremeno predstavljati čitav narod, ali da će imati samo savjetodavnu funkciju. Planirao je da će u Saboru kasnije biti predstavnici različitih profesija, jer se država trebala ustrojiti na načelima korporativizma. Sabor je formalno raspušten 28. prosinca 1942, kao što je bilo i planirano, ali na Pavelićevu izričitu želju vodstvo Sabora ostalo je na raspolaganju. Sabor, međutim, nije ponovo sazvan. Ako usporedimo djelovanje Sabora tijekom deset mjeseci njegova postojanja s djelovanjem parlamenta u demokratskoj državi, ili čak s onim što je ministar unutarnjih poslova Andrija Artuković u svom obraćanju Saboru 24. veljače 1942. opisao kao njegove funkcije i obilježje, neizbježan je zaključak da je ustaški Sabor bio lakrdija.⁶²

Još jedna indikacija iluzornosti moći Sabora bila je činjenica da se Marko Došen, njegov predsjednik, stari ustaški povratnik, i još devet njegovih kolega, koji su bili kritički raspoloženi prema politici koju je provodio ustaški režim, očito nisu usudili javno iznijeti svoju kritiku u Saboru, nego su je iznijeli u memorandumu Paveliću od 30. studenoga 1942. godine.⁶³ Taj memorandum zaslužuje više pozornosti zbog svjetla koje baca na političku situaciju u ustaškoj državi i na stupanj nezadovoljstva čak i među uvjerenim pristašama režima. Odabiru trenutka za prezentaciju memoranduma pridonio je razvoj događaja u nekoliko područja. Maršal Kvaternik upravo je bio na dopustu u Slovačkoj, i većina dužnosnika, kao i javnost, nisu vjerovali da će se vratiti i nastaviti s obavljanjem svojih dužnosti. Njegov sin, Eugen, nekada moćni državni tajnik i šef policije, bio je smijenjen s položaja. Porast broja krvavih četničkih ekscesa u talijanskoj okupacijskoj zoni tijekom prethodna dva-tri mjeseca izazvao je veliko ogorčenje protiv Italije. Istodobno, njemački utjecaj u NDH nadjačao je talijanski. I konačno, anglo-američke snage u studenom su se iskrcale u sjevernoj Africi promijenivši time stratešku situaciju na Sredozemlju na štetu Nijemaca i Talijana.

Došenova skupina u svom memorandumu, nakon komplimenata Paveliću osobno zbog njegove povijesne uloge u ponovnom osnivanju hrvatske države i priznanja da je Ustaški pokret temelj države i političkog života u Hrvatskoj, kritizira trenutnu situaciju. Nakon pokude nedostataka Rimskog ugovora – gubitka više od polovice Dalmacije koji je iz njega proizašao – kritizira Talijane zbog toga što u svojoj okupacijskoj zoni dopuštaju četnicima antihrvatsko djelovanje, te zahtijeva da se to četničko djelovanje zaustavi i problem Dalmacije definitivno riješi. Došenova skupina se nadala da će Hitler u vezi s tim pomoći NDH. Memorandum se nastavlja tvrdnjom da su u Ustaški pokret ušli sumnjivi elementi koji su upleteni u korupciju velikih razmjera. U nastavku teksta kritički se razmatraju gotovo svi aspekti ustaške politike: dvije administracije (državna s jedne i stranačka s druge strane) koje su stalno zavađene, što sprečava dobro funkcioniranje državnog aparata; postojanje dvije vojske

(redovne i stranačke) obje s velikim brojem nekompetentnih časnika, i neprekidna neslaganja između njih koja onemogućavaju da vojska svoju zadaću izvršava kako treba; i postojanje nekoliko vrsta specijalnih sudova u kojima radi mnogo sudaca bez pravne naobrazbe, koji, međutim, bez obzira na to imaju moć odlučivanja o životu i smrti optuženika, što jako narušava ugled sudstva u zemlji. Skupina tvrdi da su među stanovništvom u potajnom optičaju izvještaji o zlostavljanju i pokoljima zatvorenika koncentracijskih logora i zatvora i naglašava kako u javnosti prevladava mišljenje da mnogi pojedinci i grupe koji su poslani u koncentracijske logore nisu predstavljali nikakvu opasnost za javni red ni za sigurnost zemlje, i apelira da se svim zatvorenicima da šansa da se brane pred redovnim sudovima. Skupina također navodi da u zemlji vlada opći osjećaj osobne i materijalne nesigurnosti. Na kraju skupina zahtijeva da se sve te negativnosti eliminiraju jer ugrožavaju sigurnost i opstanak države i nacije i da Sabor bude reorganiziran kao istinsko predstavničko tijelo i da se ponovo sazove.

Koliko je meni poznato, Pavelić na taj memorandum nikada nije odgovorio. Ali govoreći u Saboru 28. prosinca 1942, bez sumnje je na umu imao njegove potpisnike kad je rekao:

Ja nosim odgovornost sam za sve (dugotrajni poklici: Živio! i pljesak). Ja ne tražim odgovornost niti ministara pred narodom. Ministar je tu, dok služi stvari (Tako je! pljesak.) i nitko ga poslije ne pita za odgovornost. Ja ju drage volje preuzimam na sebe. Preuzimam svu odgovornost i za vojsku, preuzimam odgovornost i za prehranu i za politiku i za živote! (svi zastupnici ustaju, pa poklicima „živio!” i pljeskom odobravaju Poglavniku). Zato ne tražim i ne želim s nikim te odgovornost dieliti, ali tražim sa svima vama rad i posao i uspjehe.⁶⁴

Nijedan od konkretnih prijedloga iznesenih u memorandumu nije uzet u obzir. Sabor nije reorganiziran niti ponovo sazvan. Sadržaj i ton ovog memoranduma zapravo je vjerojatno pridonio Pavelićevoj odluci da Sabor više ne sazove.

Ustaški Sabor nikad nije usvojio, niti je Pavelić, kao prvi čovjek u državi, ikad odobrio, ustav. Dana 15. svibnja 1941, međutim, Pavelić je izdao dekret u kojem se tvrdi da je hrvatska kraljevska kruna (koja više ne postoji) kralja Zvonimira utjelovljenje hrvatskog suvereniteta. U tome je oponašao Mađarsku, gdje se kruni sv. Stjepana (koja postoji) pripisuju specifične ustavne odlike. Bilo je mnogo govora o uskrsnuću tradicionalne hrvatske države i ustavnim pravima, ali to nije rezultiralo nikakvom pozitivnom akcijom. Neki hrvatski autori tvrdili su da je Sedamnaest načela hrvatskog Ustaškog pokreta, koja su do 10. travnja 1941. bila obvezujuća samo za članove Pokreta, nakon tog datu-

ma postalo obvezujuće za sve državljane NDH te da su time *de facto* predstavljala Ustav zemlje. To je bilo analogno situaciji u Njemačkoj, gdje je program Nationalsocijalističke radničke stranke bio *de facto* Ustav Trećeg Reicha.⁶⁵ U NDH je ta tvrdnja bila, zapravo, potvrđena administrativnom praksom. Kako bi napredovali, državni činovnici morali su položiti ispite iz tri područja: ustavne organizacije, administrativne organizacije i zakonodavstva u djelokrugu kandidatove kompetencije. Materijal o ustavnoj organizaciji sastojao se od programa Ustaškog pokreta i raznih ustaških propisa i zakona koji su se odnosili na Pokret i državu.⁶⁶

Nakon što je preko dvije godine zanemarivala postojanje čak i tako nevažnog Sabora i ignorirala prijedlog Došenove skupine za njegovu reorganizaciju i ponovno sazivanje, vlada NDH je 5. travnja 1945. izdala zapovijed o budućem sazivu novog Sabora. Uz članove Sabora iz 1942, u novom sazivu Sabora trebali su sjediti predstavnici raznih profesija, znanstvenih institucija i slično.⁶⁷ No, to su bili posljednji dani NDH i plan za reorganizaciju Sabora bio je bizaran i jalov posao.

HRVATSKI „ETNIČKI I POVIJESNI TERITORIJ”

Definiranje „etničkog i povijesnog teritorija” hrvatskoga naroda kompleksan je problem opterećen emocijama, koji političare i povjesničare frustrira još od četrdesetih godina 19. stoljeća, a dovodio je u dvojbu i ustaše u Drugom svjetskom ratu. Pritom je središnje pitanje bilo da li je teritorij BiH hrvatski ili srpski, pa prema tome treba li biti uključen u hrvatski ili u srpski nacionalni teritorij. Ključni element za rješenje tog pitanja, kao što ćemo vidjeti, bilo je muslimansko stanovništvo, koje je u međuratnom periodu predstavljalo oko jednu trećinu stanovništva BiH. Time što bi bili proglašeni, ili što bi se sami proglasili, Hrvatima ili Srbima, Muslimani su mogli stvoriti hrvatsku ili srpsku većinu u BiH. Složene povijesti bosanskohercegovačkih Muslimana-Bošnjaka, koja seže natrag do u srednji vijek, dotaknut ćemo se u 11. poglavlju. Ovdje je dovoljno ukratko prodiskutirati bit hrvatskoga polaganja prava na BiH.

Počevši od Starčevića pedesetih godina 19. stoljeća, hrvatski nacionalisti tvrde da cijela BiH pripada Hrvatskoj, pa istočnu granicu hrvatske nacije povlače na rijeci Drini. Prvi argument kojim su podupirali tu tvrdnju bio je geopolitički: BiH je s tri strane okružena hrvatskim teritorijem, a samo s jedne strane, istočne, s nehrvatskim, odnosno Srbijom i Crnom Gorom. Geopolitički, dakle, BiH je izgledala kao središnji dio hrvatskoga nacionalnog teritorija. Nasuprot tome, posjedovanje BiH od strane Srbije značilo bi ekspanziju srpskoga suvereniteta prema sjeverozapadu Balkana, odakle bi Srbija mogla vršiti snažan utjecaj na čitav hrvatski teritorij, uključujući i veći dio jadranske obale.

Hrvati koji su tvrdili da je BiH dio Hrvatske također su tvrdili da su svi muslimani na tom području po nacionalnosti Hrvati. Brojanje muslimana kao Hrvata ove bi učinilo većinskim stanovništvom u BiH, a argumentacija za polaganje povijesnog prava seže u srednji vijek. Prema toj teoriji, srednjovjekovna bosanska država, čije je stanovništvo navodno bilo dijelom rimokatoličko, a dijelom su bili bosanski „krstjani”, bila je hrvatska jer su „krstjani” prije nego što su postali „krstjani”, odnosno heretici bili katolici i Hrvati, pa su zato današnji Muslimani, koji su uglavnom potomci bosanskohercegovačkih

„krtstjana”, prema toj teoriji Hrvati. Mladen Lorković, ministara u više resora u vladi NDH, u knjizi *Narod i zemlja Hrvata*, objavljenoj 1939. podrazumijeva da su svi muslimani u BiH po nacionalnosti Hrvati. Pavelić čini isto u uvodnom članku u prvom broju ustaškog ideološkog tjednika *Spremnost*.⁶⁸

Hrvatski nacionalisti koji su tvrdili da su Muslimani Hrvati također su tvrdili (zapravo povijesno točno) da su Srbi u BiH, kao i u Trojednoj Kraljevini, uglavnom potomci doseljenika iz Srbije i Crne Gore koji su se malo-pomalo naselili u tim krajevima. Ti su Srbi ili prisilno naseljeni u te krajeve od strane Osmanlija, ili su se odazvali pozivu Habsburgovaca da se isele iz područja pod Osmanlijama i nasele kao seljaci-vojnici u habsburškoj Vojnoj krajini duž granice s Osmanskim Carstvom, ili su došli samoinicijativno. Ali kao kolonisti ili naseljenici na zemljištu bez vlasnika, tvrdili su hrvatski nacionalisti, ti Srbi nemaju pravo tu ostati. Osim toga, prema tim tvrdnjama, u nekim područjima, osobito u južnoj Hercegovini, neki današnji Srbi mogli bi se, nakon što pređu na katolicizam, smatrati Hrvatima jer su potomci nekadašnjih katolika Hrvata koji su na pravoslavlje prešli zbog prilika koje su vladale u Osmanskom Carstvu (vidi 9. poglavlje).

Osobit razlog zbog kojeg su hrvatski nacionalisti polagali pravo na BiH bio je taj što se u međuratnom periodu hrvatsko stanovništvo tamo povećavalo mnogo brže nego u Hrvatskoj, što je pridonosilo obnavljanju hrvatske populacije u cjelini.⁶⁹

Tvrđnje velikosrpskih propagandista da je BiH srpska pokrajina temeljile su se na činjenici da je od sredine 19. stoljeća pravoslavno (tj. srpsko) stanovništvo bilo najbrojnije, na tvrdnji da su bosanski Muslimani jednostavno „islamizirani Srbi” i na tvrdnji da je srednjovjekovna bosanska država bila srpska, a srednjovjekovna bosanska crkva („krtstjani”) zapravo srpska i pravoslavna, s neznatnim razlikama.

Kojoj strani su bosanskohercegovački Muslimani bili privrženi? U Jugoslaviji između dva rata, baš kao i pod osmanskim i austrougarskom vlašću tijekom prethodnih stoljeća, vođe bosanskih Muslimana vodili su računa u prvom redu o vlastitim interesima. Primjerice, nakon stvaranja Jugoslavije 1918, bosanskohercegovački Muslimani koji su bili zastupnici u Ustavotvornoj skupštini pomogli su da se donese centralistički, prosrpski Ustav 1921, iako ih se većina bila izjasnila Hrvatima. To su učinili kao protuuslugu zato što im je bilo obećano da će biti povoljno tretirani pri agrarnoj reformi koja je uslijedila. Slično su se brinuli za vlastite interese i u ratnoj NDH, tada doduše mnogo manje jedinstveno nego u međuratnom periodu.

Ustaše su, kako bi osigurali suradnju i podaničku vjernost bosanskohercegovačkih Muslimana i kako bi na temelju većinskog udjela u stanovništvu mogli polagati pravo na BiH kao hrvatski teritorij, Muslimanima učinili brojne ustupke. Ustaška vlada dala im je pompoznu zgradu u Zagrebu za džamiju.

Pavelić je imenovao jedanaest Muslimana članovima Hrvatskog sabora sazvanog u veljači 1942. godine (od ukupno 147).⁷⁰ Muslimani su cijelo vrijeme imali položaj vicepremijera i još jedan ministarski položaj u vladi, a za vrijeme posljednjih nekoliko mjeseci ustaške države još jedan ministarski položaj. Takvi ustupci lako su dogovarani, djelomično zato što je sam Pavelić (čiji su roditelji, doduše, podrijetlom bili iz Like), kao i veliki broj njegovih najodanijih ministara (Andrija Artuković, Jozo Dumandžić, Julije Makanec, Nikola Mandić, Ante Vokić i Vjekoslav Vrančić) i nekoliko viših časnika ustaškog redarstva i policije (Rafael Boban i Vjekoslav Luburić) bili Hrvati iz BiH.

Čak i da su se svi bosanskohercegovački Muslimani izjasnili Hrvatima i podržali ustaški režim, s obzirom na broj stanovnika BiH, bila bi to početkom 40-ih mala većina – naime, od ukupnog broja stanovnika BiH Hrvati i Muslimani zajedno činili su oko 55%. Stoga se politika suradnje sa Srbima činila nužnom. Ustašama je to, međutim, bilo neprihvatljivo. Njihov cilj u BiH bio je protjerati ili istrijebiti veliki broj Srba, a ostatak obratiti na katolicizam te time u samo nekoliko godina ukloniti nacionalnu i vjersku pomiješanost stanovništva koja je nastala kao rezultat djelovanja raznih moćnih povijesnih sila tijekom pet ili šest prethodnih stoljeća. U provedbi te politike suočili su se s izravnim otporom i četnika i partizana, a kasnije i velike većine Muslimana.

Ustaška politika protjerivanja, istrebljivanja ili prekrštavanja Srba u BiH i odgovarajuća četnička politika protjerivanja i istrebljivanja Hrvata i Muslimana nije unaprijedila interese ni srpske ni hrvatske nacionalističke struje, a još manje interese bosanskohercegovačkih Muslimana. Kao što će biti pokazano u 11. poglavlju, nema sumnje da ustaška politika udvaranja bosanskohercegovačkim Muslimanima nije uspjela. Jednako je tako istina da četnički cilj uključivanja BiH u veliku Srbiju i odgovarajuća politika etničkog „čišćenja” BiH od Hrvata i Muslimana i njihovog istrebljivanja također nije uspjela. To se dogodilo zato što se sve više i više pripadnika svih triju nacionalnosti okretalo i protiv ustaša i protiv četnika jer su shvatili da politika i jednih i drugih vodi općoj propasti i da je suradnja unutar jugoslavenskog federalnog okvira jedini put koji vodi opstanku. Partizani su bili ti koji su promovirali to rješenje. Ako su politike ustaša, četnika, Muslimana i partizana u Drugom svjetskom ratu išta dokazale, onda to da nema ni hrvatskoga ni srpskoga ni muslimanskoga rješenja problema BiH, i da je multietničko rješenje jedino moguće.⁷¹ Raspad BiH devedesetih godina 20. stoljeća ponovo je potvrdio tu istinu.

Bilješke

- ¹ Vidi Kvaternik, „Ustaška emigracija u Italiji”, str. 211. i DGFP, sv. 12, str. 513.
- ² O aktivnostima Legije u Europi, vidi izvještaj Glavnog ureda za sigurnost Reicha (*Reichssicherheitshauptamt* – RSHA) od 29. travnja 1941. Ministarstvu vanjskih poslova, na Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H300,661-62. O sudbini njezinih pripadnika u NDH, vidi Kascheov izvještaj od 27. lipnja 1941. istom Ministarstvu, na Fr. H300,660.
- ³ Vidi Haeffnerov izvještaj od 14. lipnja 1941. upućen generalu Glaise von Horstenau, na Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 335. U svojoj literaturi, ustaše su za sebe kao skupinu upotrebljavali naziv Ustaški pokret, vjerojatno kako bi mu pridali veći značaj nego što bi to bio slučaj da su se nazivali Ustaški pokret, ali čak i na vrhuncu moći i prestiža oni u hrvatskoj populaciji nisu imali mnogo sljedbenika.
- ⁴ Ustaški program objavljen je u Zagrebu datiran kombinacijom datuma, 1. lipnja 1933. i 16. travnja 1941. godine. Objavio ga je Glavni ustaški stan, Ured za promičbu u *Ustaša*. Sedamnaest načela Ustaškog pokreta nalaze se na str. 7-11. Ostatak publikacije sadrži statut stranke, pravila ustaške discipline, Pavelićeve zapovijedi o koordinaciji rada stranke s operacijama državnih vlasti, funkcioniranju Glavnog ustaškog stana, Ustaške vojnice itd.
- ⁵ *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1942*, str. 489.
- ⁶ Za Crljenovu proširenu verziju vidi njegova *Načela Hrvatskog ustaškog pokreta*, str. 9-117. Za verziju prezentiranu Hrvatskom saboru, vidi *Brzopisni zapisnici*, str. 5-7, 17-34, 36-41, 157-165.
- ⁷ Lendić, „Značenje hrvatske duhovne revolucije”; Guberina, „Ustaštvo i katolicizam”; idem, „Ustaštvo i hrvatstvo”. Lendić je bio pjesnik i novinar, Guberina, franjevac, proveo je neko vrijeme s ustašama u emigraciji u Italiji; bio je direktor Arhiva ustaškog pokreta.
- ⁸ Hrvatska, Nezavisna Država, Glavni ustaški stan, Ured za promičbu, *Ustaša*, str. 13-24. Za, čini se, kompletan popis članova Ustaškog pokreta koji su služili za vrijeme rata, od ministra administratora te Vijeća zamjenika vođe i raznih dužnosnika Glavnog ustaškog stana (administrator, ađutanti, šefovi odjela, članovi i zaposlenici), do ljudi nadležnih za kotarske i općinske stranačke stožere, vidi A VII, fond neprijatelj, reg. br. 1/1-78-83; kutija 134a.
- ⁹ NDH, Glavni ustaški stan, Ured za promičbu, *Ustaša*, str. 17.
- ¹⁰ Colić, *Takozvana NDH 1941.*, str. 269.
- ¹¹ Vidi *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941*, str. 483, 918, 994-996 i *ibid.*, 1943, str. 44-45.
- ¹² Za dekret kojim je osnovana Ustaška mladež, vidi *ibid.*, 1941, str. 857. Za Propisnik iz kolovoza 1942, vidi *ibid.*, 1942, str. 1028-1050. Propisnik Ustaške mladeži nalazi se na str. 1045-1046, a onaj Ustaške ženske loze, na str. 1031, 1045 i 1048.
- ¹³ *Brzopisni zapisnici*, str. 164.
- ¹⁴ A VII, fond NDH, opća okružnica br. 7, pod strogo povjerljivo br. 1499/42, s nečitljivim registarskim brojem i datumom na fotokopiji, kutija 155, kopija se nalazi u mojoj arhivi. Termin „nastaše” je izgleda označavao sumnjive elemente koji su se pridružili ustašama nakon što su ovi već došli na vlast.
- ¹⁵ A VII, fond NDH, reg. br. 28/3-2, kutija 87. O Riegeru, vidi *Tko je tko u NDH*, str. 346.
- ¹⁶ A VII, fond NDH, reg. br. 51/6-2, kutija 155. Ova okružnica imala je oznaku strogo povjerljivo br. 1340/42. Velika slova kao u originalu. Ovo je napisano 1942, u vrijeme zasjedanja

NDH: unutarnji problemi i unutarnja politika

Hrvatskog državnog sabora.

¹⁷ Rieger, „Nacionalsocijalizam i ustaštvo”.

¹⁸ Riječi Mate Frkovića, posljednjeg ministra unutarnjih poslova u ustaškoj vladi, upućene Vinku Nikoliću, u Nikolićevom *Pred vratima domovine*, sv. 2, str. 170.

¹⁹ Za Glaiseov izvještaj, vidi Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 852-53. Uz već spomenute pukovnike, nekoliko drugih ustaških pukovnika bilo je na vodećim položajima u policiji, ustaškom redarstvu, propagandnom aparatu i pri kraju rata u vojsci: Mijo Bzik, Danijel Črljen, Jure Francetić (koji je stradao 1942), Ivan Herenčić, Vilko Pečnikar i Vjekoslav Servatzy. Do listopada 1942, kad su odstranjeni s položaja, maršal Slavko Kvaternik, ministar vojske i vrhovni zapovjednik oružanih snaga NDH, i njegov sin Eugen, šef svih policijskih službi u NDH, bili su u hijerarhiji odmah ispod Pavelića. Tudmanovu analizu, vidi u njegovom *Okupacija i revolucija*, str. 95-96.

²⁰ Vidi poglavlje 1, str. 4-6. Za obranu upotrebe strane pomoći kako bi se postigla nacionalna neovisnost, vidi pamflet *Ustaški pokret u borbi za oslobođenje Hrvatske*, objavljen u nakladi Glavnog ustaškog stana (NDH, Glavni ustaški stan), str. 8-9, II.

²¹ A VII, fond NDH, reg. br. 29/15-3, kutija 85.

²² Bzik, *Ustaška borba*, str. 31-33. Ustaše su pokušale stvoriti nešto što bi se moglo nazvati Kultom Rakovice. Vidi Polonijo, „Ustaštvo: apoteoza Rakovice”. O pobuni u Rakovici vidi također Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, str. 15-16. Pri kraju 1930-ih, hrvatski komunisti počeli su pobijati/osporavati tvrdnju hrvatskih nacionalista, osobito frankovaca i ustaša, da su oni nasljednici Starčevića i Kvaternika. Pod napadima desničara da su anacionalni i antinacionalni, komunisti su svoj napad lansirali kroz tekstove dobro poznatog pisca Augusta Cesarca i istodobno se pokušali povezati s hrvatskom nacionalističkom tradicijom. Vidi Stipetić, „Komunisti i nacionalna povijest”, str. 1743-1757.

²³ Gumpłowicz, „Die politische Geschichte der Serben und Kroaten”, str. 779-789. Vjerojatno imajući na umu političke sukobe između Hrvata i Srba u Hrvatskoj od posljednje četvrtine 19. stoljeća, Gumpłowicz je borbu između njih interpretirao kao posljedicu vjerskih razlika.

²⁴ Vidi članak 6 zakonskog dekreta o rasnoj pripadnosti od 30. travnja 1941, u *Zborniku zakona i naredaba NDH, 1941*, str. 43.

²⁵ Za Pavelićev govor u Saboru, vidi *Brzopisni zapisnici*, str. 165, 185-86. Za njegove opaske na njegovom zadnjem sastanku s Hitlerom, vidi Micr. No. T-120, Roll 5793, Fr. H306,698. Za izvještaj propagandnog ureda, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 42/2, 3-7, kutija 87, „Obavještajna služba” (Split), 30. ožujak 1944, br. 23, str. 1.

²⁶ Za službeni hrvatski izvještaj o izdavaštvu i kulturnim djelatnostima u 1943. godini, koji je vjerojatno pripremljen za propagandne svrhe, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 12/27, 1-4, kutija 87. Za ustašku „Kulturnu politiku”, vidi također Jelić-Butić, *Ustaše*, str. 203-214. Ekstenzivna izdavačka djelatnost bila je uvelike potpomognuta obilnim vladinim subvencijama kako izdavačima tako i autorima. Vidi Barac, *Bijeg od knjige*, str. 13-26.

²⁷ Broj intervencija, po svemu sudeći, bio je takav da se situacija posve otela kontroli. Dana 17. listopada 1944, Pavelić je izdao zapovijed u kojoj je intervenciju nazvao sabotажom vladinih aktivnosti i propisao razne disciplinske mjere kako bi ih spriječio, uključujući slanje prijestupnika u radne i koncentracijske logore. Pozvao je građane da koriste službene kanale za usmene i pismene žalbe. *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1944*, str. 799-800.

²⁸ Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, str. 89.

²⁹ Za Glaiseov izvještaj od 28. lipnja 1941, vidi Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 1208, a za njegov izvještaj od 13. rujna 1941. Frs. 1368-69. Za njegov posljednji izvještaj, od 4. studenog 1941, vidi Micr. No. T-501, Roll 267, Fr. 664.

- ³⁰ Vidi Haeffnerov izvještaj Glaiseu od 26. travnja 1942, na Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 263. Njihov strah bio je razumljiv, jer su neke jedinice Luburićeve Ustaške obrane pjevale pjesmicu koja je glasila: „Nesta vjere što guzicu pere, nesta krsta sa tri prsta.” To se odnosilo na dnevno ritualno pranje koje prakticiraju muslimani i na pravoslavni način križanja s tri prsta, a ne s cijelom rukom. Vidi Salihbegovićev članak „Ugodan razgovor bosanskih muslimana”, objavljen u *Slobodna riječ*, antikomunističkim novinama hrvatske emigracije.
- ³¹ Vidi Cabas, „Gospodarski problemi NDH”, str. 13. To je bio izvještaj koji je 4. veljače 1944. Josip Cabas, ministar obrta, veleobrta i trgovine, podnio predsjedniku Vlade NDH Nikoli Mandiću.
- ³² Svi podaci o cijenama i vrijednosti novca u opticaju koncem 1944. su iz NDH, „Hrvatska državna banka u 1944”, str. 12, 14-15, 32. Podaci o vrijednosti kuna u opticaju početkom svibnja 1945. su iz Jugoslavija, Ministarstvo informacija, *Rasprava o budžetu za 1946*, str. 59.
- ³³ Vidi V. Nikolić, *Pred vratima domovine*, sv. 2, str. 170. Domobranski časnik Ivan Babić, koji je pobjegao iz NDH u Italiju u siječnju 1944. godine, izjavio je na saslušanju pred britanskim obavještajnim oficirima: „U ovom trenutku, ustaški režim ima samo 1% Hrvata iza sebe.” F. O. 371/44249, R 3364/8/92. Prirodno je da je Babić podcijenio snagu ustaša, ali podrška koju su uživali u narodu u to vrijeme uistinu je bila iznimno malena. U članku „Moja misija saveznicima 1944”, str. 269, Babić je preveo ovu rečenicu na sljedeći način: „U ovom trenutku ustaški režim ima samo mali postotak stanovništva iza sebe.”
- ³⁴ Vidi izvještaj koji je Jančiković priredio u siječnju i veljači 1943, koji je u potaji kružio po Hrvatskoj kao dokument HSS-a, u Arhivu IHRP-a, KPH, 42-2896 („Jančiković Report”), str. 7-9. Tekst izvještaja dobio sam zahvaljujući ljubaznosti Fikrete Jelić-Butić.
- ³⁵ Ibid.
- ³⁶ Vidi članak na naslovnoj stranici „NDH bit će samo sredstvo u službi hrvatskog seljaštva i radništva”, u *Hrvatski narod* (Zagreb), 22. svibnja 1941, str. 1-2, u kojem se također citira Pavelićev govor. Vidi i Konjević, „Ustaška politika prema HSS-u”, str. 173-190; Jelić-Butić, *Ustaše*, str. 190-193.
- ³⁷ *Hrvatski narod* (Zagreb), 11. kolovoza 1941. Deklaraciju je pročitao Janko Tortić, zastupnik HSS-a, i potpisalo ju je oko 120 disidenata. Deklaracija Mačeka ne spominje poimence, ali okomila se na one članove stranke koji su bili ministri u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi. Mnogi od potpisnika bili su članovi nižeg ranga unutar stranačkih organizacija.
- ³⁸ A VII, fond NDH, reg. br. 20/1, F14, kutija 86.
- ³⁹ Vidi Bakarić, „Politički izvještaj Centralnog komiteta”, str. 35-89, osobito str. 68-72. Vidi i Bodrožić, „Odnos HSS-a prema NOP-u”, str. 33-63.
- ⁴⁰ Za baražnu vatru komunista protiv Mačeka i drugih vođa oko njega, vidi službeni organ KPH, *Naprijed*, iz travnja 1943, kad je počeo izlaziti kao tjednik, do rujna 1943, kad su napadi na Mačeka privremeno prestali. *Naprijed*, 1943, str. 97, 109, 165, 181-184.
- ⁴¹ Za svjest partizana o tome da su njihovi napadi na Mačeka kontraproduktivni, vidi direktivu predsjedništva ZAVNOH-a od 19. kolovoza 1943. Narodnooslobodilačkom odboru Zagreba, u *ZAVNOH dokumenti*, 1943, str. 353-356. Za direktivu propagandnog odjela iz 1944, vidi *ZAVNOH dokumenti*, 1944, str. 145-146. Partizanska propaganda često je neosnovano optuživala Mačeka i HSS. Partizanski letak u veljači 1944. optužio je Mačeka da je sklopio sporazum s Mihailovićevim četnicima s ciljem uništenja partizana. *ZAVNOH dokumenti*, 1944, str. 233-235. Takav sporazum nikad nije sklopljen.

- ⁴² Magovčeve izjave, vidi u *ZAVNOH dokumenti, 1943*, str. 235-66. Za partizansku deklaraciju od 26. svibnja 1943, vidi str. 132-33.
- ⁴³ Za Magovčevu djelatnost, osnivanje Izvršnog odbora HSS-a, i rastući udio Hrvata u partizanskim redovima u Hrvatskoj, vidi Rubčić, „Drugo zasjedanje ZAVNOH-a”, str. 127-146, osobito str. 135-140.
- ⁴⁴ O tome svjedoči niz članaka i direktiva u službenom stranačkom organu. Vidi, na primjer, *Naprijed* od 18. i 25. kolovoza i 8. rujna 1943. *Naprijed*, 1943, str. 235-237, 248-250, 275-277.
- ⁴⁵ Vidi osobito Rubčić, „Drugo zasjedanje ZAVNOH-a”, str. 136-37; Bodrožić, „Odnos HSS-a prema NOP-u”, str. 44-46, 58-59.
- ⁴⁶ Rubčić, „Drugo zasjedanje ZAVNOH-a”, str. 137. Vidi i Šuljak, „Božidar Magovac”, str. 416-430, osobito str. 422-425.
- ⁴⁷ Rubčić, „Drugo zasjedanje ZAVNOH-a”, str. 138-139. Gaži, seljak, bio je zamjenik zastupnika HSS-a Mihovila Pavleka-Miškina, kojeg su ustaše ubile u Jasenovcu 1942. godine. Za niz Gažijevih članaka u stranačkim tjednim novinama *Slobodni dom*, koje su bile oduzete iz Magovčevih ruku, napisanih tijekom rata i ponovno objavljenih 1945, vidi Gaži, *Naš put u borbi za slobodu*, osobito str. 15-19, 36-43.
- ⁴⁸ Za politiku i aktivnosti Izvršnog odbora HSS-a pod predsjedništvom Magovca do konca travnja 1944, a potom pod predsjedništvom Gažija do treće sjednice u Zagrebu 29-30. lipnja 1945, vidi Konjević, „Izvršni odbor Hrvatske (republikanske) seljačke stranke”, str. 107-120.
- ⁴⁹ Arhiv IHRP-a, KPH, 42-2896 („Jančiković Report”), str. 2-3, 4-7, 9-10.
- ⁵⁰ Vidi Martinović, „Mukotrpn rad Dr. Krnjevića u Londonu za vrijeme rata”, str. 66-79. Za primjere Krnjevićevih promemorija Britancima s ciljem obrane hrvatskih interesa i britanske reakcije na one podnesene u siječnju, veljači, i lipnju 1943, vidi F. O. 371/37630, R 562/246/92; F. O. 371/37630, R 1945/246/92; F. O. 371/37630, R 5235/246/92; i F. O. 371/37630, R 5235/246/92 (dva različita dokumenta pod posljednja dva identična broja). Vidi i Kljaković, „Jugoslovenska izbjeglička vlada i Saveznici”, str. 5-31.
- ⁵¹ W. O. 202/306, XL 03669. Churchill je također zabilježio da se grupacija oko Mačeka „raspala ili se, kao i sam Maček, pritajila koliko god je mogla”. Za britanski izvještaj „HSS i partizanski pokret”, s kojim se htjelo „samo ukratko prikazati one činjenice i dojmove koje su se mogli skupiti u partizanskom glavnom štabu”, vidi W. O. 202/306, XL 03669. Za prijevod na hrvatski drugoga britanskog izvještaja o HSS-a od 28. siječnja 1944, koji je napisao Stephen Clissold, vidi Boban, „Britanska politika prema HSS-u”, str. 99-107.
- ⁵² *ZAVNOH dokumenti, 1944*, str. 79-82. Za govor Radeta Pribićevića na trećem zasjedanju ZAVNOH-a u Topuskom 8-9. svibnja 1944, vidi str. 609-610. Vidi i njegov članak, „Srpski narod u Hrvatskoj i Narodnooslobodilački pokret”.
- ⁵³ Dvije su Crkve stoljećima koegzistirale u BiH, dijelovima Slavonije i Dalmacije i današnje Makedonije i pritom nisu vodile vjerske ratove kao što su, na primjer, bili oni između katolika i protestanata u zapadnoj Europi. Do takva je konflikta prvi put došlo tijekom Prvoga svjetskog rata, ponajprije u BiH, kad je Austro-Ugarska Monarhija, branitelj katoličanstva, zaratila sa Srbijom, središtem srpskog pravoslavlja. I austrougarske vlasti i mnogi katolici i muslimani sudjelovali su u aktivnostima protiv svećenika i članova Srpske pravoslavne crkve, što se, po mišljenju nekih istraživača, gotovo može smatrati vjerskim ratom – vidi Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije*, 112-151. Tijekom Drugoga svjetskog rata, tvrdi Ekmečić, NDH je vodila pravi vjerski rat protiv pravoslavnih Srba. Oružani sukobi između srpsko-pravoslavnog i muslimanskog stanovništva u područjima gdje su živjeli pomiješani bili su slične prirode.

- ⁵⁴ Kamberova izjava je iz publikacije Sarajevske nadbiskupije, a Ceceljine opaske prenesene su na temelju službenog organa Ustaškog pokreta, *Hrvatski narod* (Zagreb), od 20. travnja 1941. Vidi *Dokumenti o protunarodnom radu*, str. 10-11.
- ⁵⁵ Vidi svjedočenje bivšeg državnog ministra Vladimira Košaka na suđenju nadbiskupu Stepincu i ostalima, u *Suđenje... Stepincu*, str. 363-366. Za Stepinčevu okružnicu kleru njegove nadbiskupije, vidi Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 258-260.
- ⁵⁶ Za provenijenciju onih u masmedijima, vidi Jelić-Butić, *Ustaše*, str. 204-206. Za Artukovićev govor u Saboru, vidi *Brzopisni zapisnici*, str. 30. Do širenja nacističkog utjecaja koncem 1930-ih godina, u Hrvatskoj je bilo jako malo antisemitizma.
- ⁵⁷ *Suđenje... Stepincu*, str. 363-364.
- ⁵⁸ Sveta Stolica, *Actes et documents du Saint Siege*, sv. 9, str. 222-224. Za komentare o pogledima nadbiskupa Stepinca o raširenoj pojavi abortusa u međuratnom periodu u Hrvatskoj, vidi 12. poglavlje, bilješka 24.
- ⁵⁹ Za službene dokumente o konstituiranju Sabora, njegovom vodstvu i članovima, i zapisnike govora Pavelića i ustaških ministara na dvanaest plenarnih sjednica, vidi *Brzopisni zapisnici*. Za jugoslavenske napise o ustaškom Saboru, vidi Jelić-Butić, *Ustaše*, str. 339-356, osobito str. 341-343 i Konjević, „Mjesto i uloga Hrvatskog državnog sabora”, str. 115-135.
- ⁶⁰ Za službeni popis članstva, vidi *Brzopisni zapisnici*, str. 10-12, 34, 36. Vidi i Konjević, „Mjesto i uloga Hrvatskog državnog sabora”, str. 121-124. Za broj zastupnika HSS-a koji su sudjelovali u radu Sabora, vidi Košutićevu promemoriju od 22. rujna 1944. majoru Randolphu S. Churchill, britanskom oficiru za vezu s partizanskim glavnim štabom u Hrvatskoj, u W. O. 202/222, XI 8972, Appendix B. Za broj zastupnika HSS-a izabranih 1938, vidi Jančiković, *Hrvati u izborima 11. prosinca 1938*, str. 27.
- Neki zastupnici HSS-a koji su sudjelovali u radu ustaškog Sabora nisu ušli u Ustaški pokret niti položili ustašku prisegu. Neki su izgleda sudjelovali u nadi da će tako moći pomoći Mačeku, kojeg su ustaše tada zatočile u Jasenovcu, a potom držale u strogom kućnom pritvoru do kraja rata.
- Izveštaj Mačekove jezgre HSS-a koji je potajno bio u opticaju početkom 1943, okarakterizirao je Sabor kao „ilegalan i krivotvoren”. Tvrdio je da zastupnici koji su se pridružili Ustaškom pokretu i položili ustašku prisegu nemaju ništa zajedničko ni s Mačekom ni s hrvatskim narodom, i da su se svojim ponašanjem sami isključili iz HSS-a. Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 769.
- ⁶¹ *Brzopisni zapisnici*, str. 5.
- ⁶² Vidi *Brzopisni zapisnici*, str. 5. za Pavelićev pozdravni govor; str. 188 za njegovu želju da vodstvo ostane na raspolaganju; i str. 28-34 za Artukovićev opis njegove funkcije. Za Pavelićeve političke planove u vezi s unutarnjim poslovima, vidi Glaiseov izvještaj od 26. siječnja 1942. na Micr. No. T-501. Roll 264, Fr. 1128.
- ⁶³ Među njima su bili neki od vodećih članova Sabora: Ferdinand Gasteiger, jedan od četiri tajnika Sabora; Mirko Košutić, predsjednik Odbora za pravne i bogoštovne poslove; Ademaga Mešić, predsjednik Odbora za pravne poslove; Fran Milobar, predsjednik Odbora za financije; Vinko Krišković, Krunoslav Lokmer, Stjepan Uroić, Marko Vrešić i Tomo Vojković. Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 855-59. Vojković se kasnije pridružio partizanima. Nijemci su se ubrzo domogli kopije promemorije, ali u NDH ona nikad nije objavljena.
- ⁶⁴ *Brzopisni zapisnici*, str. 187.
- ⁶⁵ Za Dekret od 15. svibnja 1941, vidi *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941*, str. 87-88. Za diskusiju o tome da li Sedamnaest načela predstavlja *de facto* Ustav, vidi Sladović,

NDH: unutarnji problemi i unutarnja politika

„Der „Unabhängige Staat Kroatien“, str. 1-41, osobito str. 15; idem, „Verfassungss und Verwaltungsrecht des Unabhängigen Staates Kroatien“, str. 222-282. U istom tom duhu je i njegov članak „Ustavne osnove hrvatske države“.

⁶⁶ Vidi, na primjer, propise o ispitima u Ministarstvu javnog zdravstva i socijalne skrbi od 23. studenog 1943, u *Zbornik zakona i naredaba NDH*, 1944, str. 90-92.

Među njemačkim ratnim dokumentima našao sam njemačke prijevode nacрта Ustava za NDH s 127 članova i nacrt privremenog Ustava s 11 članova. Nije bilo naznake kad su ti nacrti napisani, niti tko ih je napisao ili na čiju zapovijed.

⁶⁷ Jareb, „Bilješke sa sjednica Duglavničkog vijeća 1943-1945“, str. 196.

⁶⁸ M. Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, str. 147-157; A. Pavelić, „Pojam Bosne kroz stoljeća“.

⁶⁹ M. Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, str. 157-158. Između 1921. i 1931, katoličko stanovništvo u BiH naraslo je za 25,5%, dok je u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i Slavoniji naraslo za 11,2%, a u Dalmaciji za samo 10%.

⁷⁰ Kao što je napomenuto u prethodnom odjeljku, točan broj članova ustaškog Sabora nije poznat, ali prema *Brzopisnim zapisnicima* prihvaćene su vjerodajnice 147 članova. Brojku od 193 člana navedenu u muslimanskom memorandumu o kojem će biti riječi u 12. poglavlju ne mogu objasniti.

⁷¹ Iako su ratni događaji potpuno diskreditirali ustašku politiku prema bosanskohercegovačkim muslimanima, neki bivši ustaški dužnosnici iz BiH inzistirali su na činjenici da se većina muslimana u BiH „ili već osjeća Hrvatima ili su na najboljem putu da budu potpuno kroatizirani“. Velečasni Kamber rezonirao je: „Ako ne želimo izgubiti cijelu ili dio Bosne, moramo sačuvati kompaktnu sveukupnu hrvatsku većinu. To većinu možemo imati samo ako *svi* muslimani postanu svjesni Hrvati... a ne samo s muslimanskom većinom u Bosni, čak i ako je ta većina uvjerljiva. Tek onda kada se *svi katolici i muslimani ujedine* možemo mi, Hrvati, imati većinu od oko 55% [kurziv Kamberov]. Kamber, „Odnosi između Hrvata katoličke i islamske vjeroispovijesti“, str. 103-120, osobito str. 113-114. Prvo poglavlje planirane knjige objavljeno je u *Osoba i duh*, časopisu hrvatskih dominikanskih svećenika u progonstvu. Koliko je meni poznato, knjiga nikad nije dovršena. Kamber je umro u Torontu 30. lipnja 1969. godine.